

**ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΑΘΗΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΙΑΤΡΙΚΗΣ**

ΠΑΤΡΙΚΗ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΚΑΙ ΟΡΙΑΚΟΣ ΑΣΘΕΝΗΣ

Πτυχιακή εργασία Μεταπτυχιακού Προγράμματος
«Ψυχοδυναμική Ψυχοθεραπεία σε Ιατρικά Πλαίσια»

Πασχάλης Καπουσούζης
Αριθμός Μητρώου : 20160863

Αθήνα 2019

Επόπτης

Μανιαδάκης Γρηγόρης, Ψυχίατρος, Διδάκτωρ Ψυχιατρικής ΕΚΠΑ, Ψυχαναλυτής-Ελληνικής Εταιρείας Ψυχανάλυσης και Ψυχαναλυτικής Ψυχοθεραπείας (ΕΕΨΨ).

Τριμελής Επιτροπή

Δημήτρης Αναγνωστόπουλος, Καθηγητής Παιδοψυχιατρικής ΕΚΠΑ, Διευθυντής Παιδοψυχιατρικής Κλινικής ΕΚΠΑ, Γ.Ν. Παίδων “Αγία Σοφία”, πρόεδρος μέλος Ελληνικής Εταιρείας Ψυχανάλυσης και Ψυχαναλυτικής Ψυχοθεραπείας (ΕΕΨΨ). (επιβλέπων Καθηγητής)

Γρηγόρης Βασλαματζής, Ομότιμος Καθηγητής Ψυχιατρικής ΕΚΠΑ, Διδάσκων Ψυχαναλυτής Ελληνικής Εταιρείας Ψυχανάλυσης και Ψυχαναλυτικής Ψυχοθεραπείας (ΕΕΨΨ).

Στέλιος Χριστογιώργος, Καθηγητής Παιδοψυχιατρικής της Ιατρικής Σχολής Παν/μίου Αθηνών, Νοσοκομείο Παίδων «Η Αγία. Σοφία», Ψυχοθεραπευτής, εποπτεύων και διδάσκων της Ελληνικής Εταιρείας Ψυχαναλυτικής Ψυχοθεραπείας Παιδιού και Εφήβου (ΕΕΨΨΠΕ).

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας πτυχιακής εργασίας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της πτυχιακής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα

Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τον Δρ. Μανιαδάκη Γρηγόρη, Ψυχαναλυτή, για τη γενναιόδωρη συμβολή του και την εμπειρική εποπτική του συνεισφορά στη δημιουργία και σύνταξη της παρούσας εργασίας.

Όπως λέει και ο Νικηφόρος Βρεττάκος:

*«Με το μεγάλο του δάχτυλο
μου δείχνει στο βάθος κάτι
σαν όνειρο, κάτι σαν ένα περι-
πλανώμενο, άπιαστο, ουράνιο τόξο»*

κ. Μανιαδάκη, ένα μεγάλο Ευχαριστώ.

Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω την κ. Γουναροπούλου για την φιλολογική επιμέλεια του κειμένου.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ	σελ. 5
ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ	σελ. 7
ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ	σελ. 7
ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΣΤΟ ΥΠΟ ΜΕΛΕΤΗ ΘΕΜΑ	σελ. 8
ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΙ ΜΕΛΕΤΗΣ	σελ. 8
ΟΡΙΑΚΟΤΗΤΑ	σελ. 9
Η ΜΟΡΦΗ ΤΟΥ ΠΑΤΕΡΑ ΚΑΙ Η ΠΑΤΡΙΚΗ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ	σελ. 20
ΚΛΙΝΙΚΟ ΥΛΙΚΟ – Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΓΙΑΝΝΗ	σελ. 31
ΣΥΖΗΤΗΣΗ – ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	σελ. 32
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	σελ. 41

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα εργασία θα προσπαθήσει να εξετάσει την πατρική λειτουργία αναφορικά με τον οριακό ασθενή που βιβλιογραφικά έχει συνδεθεί με τον όρο «δύσκολος ασθενής». Το βασικό ερώτημα-προβληματισμός της εργασίας έχει να κάνει με την ποιότητα της πατρικής λειτουργίας και πώς επηρεάζει την ψυχική οικονομία του οριακού ασθενή. Η οριακή κατάσταση χαρακτηρίζεται από έλλειψη απαρτίωσης, κυριαρχία των πρώιμων μηχανισμών άμυνας, μια συνεχή ταλάντευση μεταξύ της αυτονόμησης και της συγχώνευσης, όπως και διαρκείς επιθέσεις στη σκέψη. Σε αυτές τις περιπτώσεις, ο πατέρας, όχι τόσο ως μια μορφή όσο μια λειτουργία, οφείλει να διευκολύνει τη διαφοροποίηση του υποκειμένου από το αρχικό αντικείμενο. Η ποιότητα της πατρικής λειτουργίας αποτελεί σημαντική συνθήκη για να λειτουργήσει ως ένας τρίτος πόλος που οργανώνει αλλά και διευρύνει τον ψυχικό χώρο του υποκειμένου, ώστε να μπορεί η σκέψη του να δομείται ανεξάρτητη. Στην παρούσα εργασία εξετάζεται κατά πόσο η πατρική λειτουργία επηρεάζει θετικά ή αρνητικά τη μετάβαση από μια ψυχική κατάσταση, όπου δεν υπάρχει σαφής διαχωρισμός Εγώ και μη Εγώ, σε μια κατάσταση όπου ο Εαυτός έχει σαφείς και ξεκάθαρες ψυχικές δομές. Γίνεται ευρεία χρήση κλινικού υλικού, ώστε να αποτυπωθεί η συμβολή της ποιότητας της πατρικής λειτουργίας στη διαμόρφωση οριακών οργανώσεων. Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να δείξει πώς η ποιοτική ένδεια της λειτουργίας του πατέρα καθιστά πολλαπλώς πιθανή την ανάπτυξη μιας οριακής κατάστασης.

Λέξεις κλειδιά : Πατέρας, πατρική λειτουργία, οριακός ασθενής, οριακότητα

TITLE: PATERNAL FUNCTION AND BORDERLINE PATIENT

Abstract

The aim of this study is to examine the paternal function related to the borderline patient. The main question of the study deals with the quality of the paternal function and how it affects the mental apparatus of the borderline patient. The mental function of the borderline patient is characterized by a lack of integration, the dominance of primitive defense mechanisms, a continuous shift between autonomy and confusional states, as well as a persistent attack on thought. The paternal function must facilitate the differentiation of the subject from the primitive object. This study examines whether the paternal function as a third pole affects positively or negatively the transition from a symbiotic phase to a separation-individuation phase. The purpose of this study is to demonstrate how the qualitative deprivation of the father function facilitates the development of the borderline state. The clinical material of patient, with whom the author worked psychotherapeutically in a psychodynamic approach, is used.

Key words: Father, paternal function, borderline patient, borderline state.

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ

Τι συμβαίνει στην ψυχική οργάνωση του ατόμου όταν η μορφή του πατέρα και η απορρέουσα από τον ρόλο του λειτουργία χαρακτηρίζεται από ελλείψεις;

Η έννοια του πατέρα, όπως έχει καταγραφεί στην πορεία της ψυχαναλυτικής σκέψης, μπορεί να συνδεθεί με τη διαμόρφωση οριακών καταστάσεων;

Ποια η θέση που κατέχει η μορφή του πατέρα στον ψυχισμό του ατόμου και πώς μπορεί να επιδράσει στη συνοχή των ψυχικών συστημάτων;

Μπορεί μια ψυχαναλυτικής κατεύθυνσης ψυχοθεραπεία να δράσει ως επανορθωτικός της πατρικής λειτουργίας μηχανισμός, ώστε να επιφέρει ψυχική αλλαγή;

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Όσον αφορά τη μεθοδολογία, η εργασία θα βασιστεί στην εννοιολογική έρευνα (conceptual research), που θα αποτυπωθεί με την εις βάθος μελέτη της θεματικής της πατρικής λειτουργίας στον οριακό ασθενή και στον τρόπο που αυτή έχει αποτυπωθεί στο κλινικό υλικό. Σύμφωνα με την κατηγοριοποίηση των μεθόδων έρευνας, όπως διατυπώνεται στο σχετικό άρθρο του Wallerstein (2009), η μεθοδολογία που ακολουθείται εμπίπτει στην κατηγορία της εννοιολογικής έρευνας, που μελετά το νόημα, τη χρήση, όπως και την εξέλιξη μιας ψυχαναλυτικής έννοιας. Επί του προκειμένου, η έννοια της πατρικής λειτουργίας θα αποτελέσει το αντικείμενο της βιβλιογραφικής μελέτης και σε σχέση με το κλινικό υλικό θα καταγραφούν οι εκφάνσεις της όπως αποτυπώθηκαν. Αρχικά, κρίνεται επιβεβλημένη η θεωρητική παρουσίαση της οριακής κατάστασης, καθώς προσδιορίζει πλήρως το κλινικό πλαίσιο της συγκεκριμένης εργασίας.

Σχετικά με το κλινικό υλικό, το άτομο που αναφέρεται στην παρούσα μελέτη έχει δώσει την έγκρισή του για τη δημοσίευση αποσπασμάτων των συνεδριών, αφού προηγουμένως ενημερώθηκε για τον σκοπό της εργασίας και για το ότι τα προσωπικά του στοιχεία θα αποκρυβούν.

ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΣΤΟ ΥΠΟ ΜΕΛΕΤΗ ΘΕΜΑ

Στην παρούσα εργασία, η έμφαση που δίνεται στην προβληματική της οριακής προβληματικής δεν αφορά μόνο τις αρχαϊκές σχέσεις αντικειμένου, αλλά και την επίδραση ενός τρίτου ως προς την σχέση του υποκειμένου με το πρωταρχικό αντικείμενο. Η σχέση με τη μητέρα είναι ένας βασικός άξονας της ψυχαναλυτικής σκέψης ως προς την κατανόηση των ψυχικών σχηματισμών των οριακών ασθενών. Ωστόσο, η συγκεκριμένη εργασία επιχειρεί να προσεγγίσει την ποιότητα της λειτουργίας του πατέρα, που σχετίζεται με την οριακή συμπτωματολογία. Έτσι, μελετάται ο ρόλος του πατέρα ως ένας συντελεστής, αναφορικά με τη δόμηση του ψυχισμού, που επηρεάζει αρνητικά την ικανότητα για σκέψη και που μπορεί να οδηγήσει σε ένα είδος ψυχικού εγκλωβισμού. Παράλληλα, με βάση το κλινικό υλικό καταγράφεται η αποτύπωση της έννοιας της πατρικής λειτουργίας σε σχέση με τη θεραπευτική διαδικασία.

ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΙ ΜΕΛΕΤΗΣ

Οι περιορισμοί της παρούσας μελέτης σχετίζονται με την μεθοδολογία της εννοιολογικής μελέτης όπως αυτή αποτυπώνεται σε ένα κλινικό υλικό. Η βασικότερη ένσταση σχετίζεται με την ελλιπή και περιορισμένη δυνατότητα γενίκευσης. Στις ανθρωπολογικές επιστήμες τυγχάνει ευρείας αναγνώρισης η στατιστική γενίκευση, που αποτελεί μια πρόταση, που αφορά στον πληθυσμό βάσει των δεδομένων, που συλλέγονται από ένα δείγμα του. (Martin, 2008). Ωστόσο η συγκεκριμένη μελέτη δεν αποτελεί προσπάθεια δειγματοληπτικής έρευνας καθώς ο σκοπός της ήταν να παρουσιαστεί η σύνδεση της πατρικής λειτουργίας με την οριακότητα όπως αυτή εμφανίστηκε σε μια κλινική περίπτωση. Συνεπώς, δεν στοχεύει στην γενίκευση των συμπερασμάτων της. Ο Yin (1994) υποστηρίζει ότι στην εννοιολογική μελέτη με αφορμή μια μελέτη περίπτωσης δεν είναι εφικτή η στατιστική γενίκευση και αυτό γιατί η περίπτωση ούτε είναι δείγμα, ούτε επιλέγεται για το σκοπό αυτό, αλλά κάνει λόγο για «αναλυτική» γενίκευση. Δηλαδή τα εξαγόμενα συμπεράσματα μπορούν να αποτελέσουν τα εμπειρικά δεδομένα ώστε να υποστηριχτεί περαιτέρω μια θεωρία ή να εξελιχθεί η εννοιολογική της σημασία.

ΟΡΙΑΚΟΤΗΤΑ

Ως όρος η έννοια «οριακός» εμφανίζεται στην ψυχιατρική διάλεκτο ήδη από τον περασμένο αιώνα, σε μια προσπάθεια να προσδιοριστούν κλινικές οντότητες που δεν μπορούσε η μέχρι τότε παραδοσιακή διαγνωστική ταξινόμηση μεταξύ ψύχωσης και νεύρωσης να αποδώσει ικανοποιητικά. Χαρακτηριστικά, ο Knight (1953) αναφέρει πως, ενώ στην εποχή του Freud ο υστερικός αποτελούσε την τυπική περίπτωση ασθενή, στις μέρες μας οι οριακοί ασθενείς ολοένα και πιο συχνά αποτελούν το επίκεντρο του ψυχιατρικού και ψυχαναλυτικού προβληματισμού. Ο Green (2002) προσεγγίζει τη λέξη «όριο» ως έναν όρο που δεν ανήκει ούτε στο παραδοσιακό λεξιλόγιο της ψυχιατρικής ούτε στη φρουδική ορολογία. Συμφωνεί πως ο Freud μπορεί να εισήγαγε καινούργιες κλινικές οντότητες τις οποίες έχουν αποδεχτεί οι κλασικοί ψυχίατροι, αλλά δεν διαφοροποίησε την κατηγορία των οριακών περιπτώσεων. Μάλιστα, ο ίδιος εισάγει έναν δικό του τρόπο μεθοδολογίας για την εξέταση και κατανόηση του οριακού ασθενή, έχοντας ως σημείο αφετηρίας την ψυχαναλυτική διερεύνηση της λέξης «όριο», η οποία αποτελεί την εννοιολογική βάση της κλινικής οντότητας των οριακών περιπτώσεων.

Στο *Λεξιλόγιο της Ψυχανάλυσης* (Laplanche & Pontalis, 1986) η οριακή (μεταιχμιακή) κατάσταση προσδιορίζεται ως ένας όρος που χρησιμοποιείται συχνά για να υποδηλώσει ψυχοπαθολογικές οντότητες που τοποθετούνται στα όρια μεταξύ της νεύρωσης και της ψύχωσης –κυρίως για τη λανθάνουσα σχιζοφρένεια– και που παρουσιάζουν συμπτωματολογία νευρωσικής μορφής.

Στην ίδια περίπτωση γραμμή φαίνεται να κινούνται και δύο άλλα ψυχαναλυτικά λεξικά, τόσο του Rycroft (1995) όσο και των Auchincloss-Samberg (2012), που με επαγωγικό τρόπο προσπαθούν να διαχωρίσουν την οριακή κατάσταση από τη νεύρωση και την ψύχωση. Εντούτοις, ένα κοινό σημείο και των τριών μελετών είναι ότι η οριακότητα προσεγγίζεται κυρίως υπό το πρίσμα ψυχωτικών αμυνών και διερευνάται ο τρόπος που επιδρούν στη διαμόρφωση της προσωπικότητας.

Η ένσταση ως προς τον συγκεκριμένο τρόπο ανάλυσης έρχεται εκ νέου από τον Green (ό.π.), που επιμένει στη διάκριση του «έχω ένα όριο» από το «είμαι ένα όριο». Σε μια ιστορική αναδρομή με πλαίσιο την ψυχαναλυτική σκέψη αναγνωρίζει τρεις σημαντικές συνεισφορές σχετικά με την εμφάνιση και τη χρήση της έννοιας του ορίου: τη φρουδική, την κλαϊνική και αυτή του Winnicott.

Η αναφορά στον Freud εστιάζεται στο κείμενο του 1924, «Νεύρωση και Ψύχωση», το οποίο αποτελεί μια προσπάθεια εννοιολογικής ολοκλήρωσης των ψυχικών δομών του ψυχικού οργάνου Εγώ, Αυτό, Εκείνο, όπως και μια θεωρητική αντίληψη για τη νεύρωση και την ψύχωση. Εξετάζοντας τις αμυντικές κινήσεις του Εγώ έναντι ισχυρών ενδοψυχικών δυνάμεων, ο Freud θα παρατηρήσει πως το Εγώ θα ήταν δυνατό να αποφύγει τη ρήξη προς οποιαδήποτε κατεύθυνση μέσω της δικής του παραμόρφωσης, αποδεχόμενο την απώλεια της ενότητάς του, ακόμα κι αν ραγίσει ή τεμαχιστεί. Κατ' αυτόν τον τρόπο θεωρεί ότι οι «τρέλες» των ανθρώπων μπορούν να εξεταστούν από την ίδια οπτική γωνία με τις σεξουαλικές διαστροφές τους, η υιοθέτηση των οποίων τους απαλλάσσει από αρκετές απωθήσεις. Ουσιαστικά, προοιωνίζει έναν ενδιάμεσο κλινικό χώρο μεταξύ νεύρωσης και ψύχωσης, που δεν προσφέρει τις ευεργετικές ιδιότητες της απώθησης αλλά και δεν διαρρηγνύει την επαφή με την πραγματικότητα.

Η έννοια του ορίου θα στοιχειοθετηθεί από την κλαϊνική σκέψη κυρίως με την έμφαση που δίνεται σε ένα πρώιμο και αρχαϊκό Εγώ. Σύμφωνα με το *Λεξικό της Κλαϊνικής Σκέψης* (Hinshelwood, 2008), αυτό που αναπαριστάται στην ασυνείδητη φαντασίωση είναι μια σχέση μεταξύ του εαυτού και ενός αντικειμένου, στην οποία το αντικείμενο ωθείται από ορισμένες διακινήσεις, καλές ή κακές, που σχετίζονται με τις ενδοψυχικές διακινήσεις του υποκειμένου. Το αντικείμενο δημιουργεί σχέσεις με βάση τις υποτιθέμενες ενδοψυχικές διακινήσεις του προς το Εγώ του. Αυτές οι πολύ πρωτόγονες ερμηνείες των ενδοψυχικών αισθήσεων οδηγούν χαρακτηριστικά σε έντονη αγάπη και ευγνωμοσύνη ή μίσος και φθόνο. Πρόκειται για την έμφυτη ψυχική δραστηριότητα του βρέφους από τη στιγμή της γέννησής του. Εξ αρχής, δηλαδή, υπάρχει κάτι που ξεχωρίζει από κάτι άλλο. Επιπλέον, η έννοια του συνόρου-ορίου συναντάται και στη σκέψη του Bion (1962), και συγκεκριμένα στη σύλληψή του για το περιέχον και το περιεχόμενο.

Ωστόσο, σύμφωνα με τον Green (2002) ο Winnicott είναι ο κύριος αναλυτής των οριακών περιπτώσεων. Η έμφαση που προσδίδει στο διευκολυντικό περιβάλλον, στη μητρική φροντίδα και στο holding κατέδειξε τη σημαντική αλληλεπίδραση του εσωτερικού με το εξωτερικό αντικείμενο. Η σκέψη του εγκαινίασε τον ενδιάμεσο-μεταβατικό χώρο, έννοια πολύ βοηθητική ως προς την κατανόηση των ψυχικών δομών που χαρακτηρίζονται ως οριακές οργανώσεις. Ταυτόχρονα, η άποψη για έναν μεταβατικό χώρο μεταξύ του Εγώ και του μη Εγώ συνηχεί θεωρητικά με την έννοια της ενόρμησης. Πρόκειται για μια έννοια που βρίσκεται στο σύνορο μεταξύ του σώματος και της ψυχής. Στο κείμενο του 1915 «*Οι ενδοψυχικές και τα πεπρωμένα τους*», ο Freud αναφέρει ότι η έννοια της ενόρμησης μας παρουσιάζεται ως έννοια-όριο ανάμεσα στο ψυχικό και το σωματικό, ως ο ψυχικός εκπρόσωπος των διεγέρσεων που

προέρχονται από το εσωτερικό του σώματος και που φτάνουν στον ψυχισμό ως μέτρο απαίτησης για εργασία, που επιβάλλεται στο ψυχικό λόγω της σύνδεσής του με το σωματικό. Πρόκειται για μια έννοια που το φάσμα της καλύπτει τόσο τις φαντασιωσικές διεργασίες όσο και τις αποτυπώσεις στην πλευρά του σώματος.

Επομένως, η έννοια του ορίου θα μπορούσε να περιγραφεί ως ένας χώρος ο οποίος δυνητικά ενέχει εκείνη την ψυχική ελαστικότητα που ταλαντεύεται μεταξύ διάφορων κλινικών οντοτήτων. Ένα ψυχικό φάσμα που υποδέχεται διάφορες ψυχικές ταλαντώσεις, ώστε μέσω των επαναλήψεών τους να οριοθετούν ένα συγκεκριμένο χώρο. Ο Green (ο.π.) προσδιορίζει το όριο ως ένα σύνορο κινητό και κυμαινόμενο, τόσο στην κανονικότητα όσο και στην παθολογία. Το όριο αποτελεί ίσως την πιο βασική έννοια της σύγχρονης ψυχανάλυσης. Δεν πρέπει να περιγραφεί με όρους απεικονιστικής αναπαράστασης, αλλά με τους όρους της διαδικασίας μετατροπής της ενέργειας και της συμβολοποίησης. Επομένως, οι οριακές περιπτώσεις δεν τοποθετούνται τόσο σε ένα σύνορο όσο σε μια επικράτεια με ακαθόριστα σύνορα.

Η έντονη προβληματική που έχει αναπτυχθεί τα τελευταία χρόνια σχετικά με την ψυχική οικονομία των οριακών επιβεβαιώνεται από το γεγονός ότι μόλις το 1976, παρουσιάζεται για πρώτη φορά η διατύπωση του όρου «οριακή διαταραχή προσωπικότητας»¹ (Χαρτοκόλλης 2010).

Ασφαλώς έως τότε ο οριακός ασθενής είχε αποτελέσει αντικείμενο έντονου επιστημονικού ενδιαφέροντος, ενώ και ο προσδιορισμός του έχει υποστεί πολλές αλλαγές. Στις δεκαετίες του '30 και του '40 γίνεται αντιληπτό στα ψυχιατρικά νοσοκομεία πως υπάρχουν ασθενείς με ένα επίπεδο λειτουργικότητας που δεν επιτρέπει να διαγνωσθούν ως σχιζοφρενείς, αν και παρουσιάζουν μια μεγάλη ποικιλία ψυχιατρικών συμπτωμάτων. Πρώτοι οι Hoch & Polatin (1949) εισήγαγαν την έννοια της ψευδονευρωτικής σχιζοφρένειας για να περιγράψουν ασθενείς που παρουσίαζαν χαμηλή ανοχή στο άγχος, πολλά και ποικίλα ερεθίσματα μπορούσαν να τους αγχώσουν υπερβολικά, ενώ παράλληλα εμφάνιζαν σχεδόν όλη την ποικιλία των νευρωτικών συμπτωμάτων κατά τρόπο που ήταν αδύνατον να ταξινομηθούν σε κάποια νοσολογική κατηγορία. Επιπλέον, μπορούσαν κατά καιρούς να εμφανίζουν ψυχωτικά συμπτώματα αλλά χωρίς διάρκεια και χωρίς –κατά κανόνα– να εκπίπτουν σε σχιζοφρενικές ψυχώσεις.

¹ Σε παγκόσμιο συνέδριο που πραγματοποιήθηκε στην Τορεκα της Πολιτείας του Κάνσας υπό την αιγίδα του Ψυχιατρικού Ιδρύματος Menninger, με οργανωτή τον Καθηγητή Ψυχιατρικής και Ψυχαναλυτή Χαρτοκόλλη Πέτρο, σε στενή συνεργασία με τον Otto Kernberg.

Ο Rosenfeld (1978) μίλησε για την τρομακτική, τόσο για τον οριακό ασθενή όσο και για τον θεραπευτή του, εμπειρία της ψυχωτικής μεταβίβασης. Η σύγχυση μεταξύ προβολών εαυτού αντικειμένου και πραγματικών προσώπων είναι τόσο μεγάλη, που συντελεί στη διάλυση των ορίων του Εγώ, με αποτέλεσμα να μην είναι ξεκάθαρο πού αρχίζει και πού τελειώνει ο εαυτός του θεραπευόμενου σε σχέση με τον εαυτό του θεραπευτή. Ο ίδιος συνάντησε αυτές τις καταστάσεις σύγχυσης σε σοβαρά τραυματισμένους ανθρώπους, με έντονα στερητικές εμπειρίες, καταστάσεις που αποτελούν πυρήνες οργάνωσης έντονου μίσους και φθόνου προς το πρωταρχικό αντικείμενο. Καθώς δεν υπάρχει σαφής διάκριση του Εγώ από το μη Εγώ, εξαιτίας της ανεπαρκούς λειτουργίας του πρωταρχικού αντικειμένου, ο οριακός επιλέγει τη σχέση ως μια μορφή άμυνας και αντιμετώπισης της σύγχυσης. Έτσι σχηματίζεται ένα πρωτόγονο σαδιστικό Υπερεγώ, που επιτίθεται με σφοδρότητα σε κάθε ψήγμα ενόρμησης ζωής, επιφέροντας αισθήματα κενού και κατάλυσης του Εγώ. Ταυτόχρονα, η προβλητική ταύτιση θα μεταβάλλει την όποια αντικειμενοτρόπο σχέση –ασφαλώς και τη θεραπευτική–, σε μια σχέση που θα προσομοιάζει με εκείνη την αρχική, όταν το τότε πρωταρχικό αντικείμενο φροντίδας δεν μπόρεσε να εμπερικλείσει το πρωτόγονο Υπερεγώ του ασθενή.

Ο Kenberg (1967, 2001) αρχικά προσπάθησε να προσεγγίσει ψυχαναλυτικά τις διάφορες μορφές των παθολογιών του χαρακτήρα, προτείνοντας να διακριθεί η ταξινόμηση τους σε «ανώτερη», «μέση» και «χαμηλή», και ορίζοντας παράλληλα τέσσερα βασικά κριτήρια: 1. τη λιβιδινική οργάνωση. 2. την απαρτίωση του Υπερεγώ. 3. τις αμυντικές λειτουργίες του Εγώ. 4. την οργάνωση σχέσεων αντικειμένου.

Στην ανώτερη επιπέδου οργάνωση χαρακτήρα η libido βρίσκεται στη γενετήσια φάση της, το Υπερεγώ είναι καλά απαρτιωμένο, η βασική άμυνα είναι η απώθηση και υπάρχει ικανοποιητική αναπαράσταση εαυτού και αντικειμένου.

Στη μέση επιπέδου οργάνωση κυριαρχούν καθηλώσεις και παλινδρομήσεις σε προγενετήσια στάδια, το Υπερεγώ είναι περισσότερο σαδιστικό συγκριτικά με την πρώτη κατηγορία, ενώ η βασική άμυνα είναι και εδώ η απώθηση, χωρίς όμως να αποκλείονται και πιο πρώιμες, όπως η διχοτόμηση και η άρνηση. Ωστόσο οι σχέσεις αντικειμένου είναι σχετικά καλά απαρτιωμένες.

Στη χαμηλού επιπέδου οργάνωση χαρακτήρα παρατηρείται μια συμπύκνωση προγεννητικών και γεννητικών τάσεων. Κυριαρχεί μια αρχαϊκή στοματική επιθετικότητα, με αποτέλεσμα το Υπερεγώ να συγκροτείται γύρω από έναν πολύ σαδιστικό πυρήνα. Η ευεργετική λειτουργία της απώθησης δεν υφίσταται, με αποτέλεσμα οι αμυντικές προσπάθειες του ψυχισμού να καθηλώνονται στους πρώτους χρόνους ανάπτυξής τους. Ταυτόχρονα οι σχέσεις αντικειμένου είναι μερικές.

Σε αυτή την οργάνωση χαρακτήρα, ο Kernberg (ο.π.) τοποθετεί ναρκισσιστικές προσωπικότητες, αντικοινωνικές, πολλές διαστροφικές και, τέλος, τις οριακές.

Θεωρεί ότι υπάρχει ένα συνεχές παθολογίας, με την ψυχωτική λειτουργία στο ένα άκρο και τη νευρωτική λειτουργία στο άλλο. Ενδιάμεσα τοποθετεί τη γενική κατηγορία της οριακής οργάνωσης της προσωπικότητας. Τα άτομα με ψυχωτική οργάνωση εμφανίζουν απώλεια της πραγματικότητας και διάχυση της ταυτότητας, δηλαδή έλλειψη απαρτίωσης του εαυτού και των άλλων.

Από την άλλη μεριά, η νευρωτική οργάνωση χαρακτηρίζεται από συνοχή της ταυτότητας του Εγώ, με αποτέλεσμα να αναπτύσσονται βαθύτερες και σταθερότερες διαπροσωπικές σχέσεις. Οι νευρωτικοί έχουν ανοχή στο άγχος, έλεγχο των παρορμήσεών τους, ικανότητα για μετουσίωση, και ο βασικός τους μηχανισμός άμυνας είναι η απώθηση.

Η οριακή οργάνωση προσωπικότητας έρχεται να καλύψει το πεδίο μεταξύ ψύχωσης και νεύρωσης. Σε σχέση με την ψύχωση, η οριακή οργάνωση προσωπικότητας διαφέρει, καθώς έχει έλεγχο της πραγματικότητας και, αν κάποια στιγμή τον απολέσει, αυτό δε διαρκεί για πολύ. Σε σχέση με τη νεύρωση διαφέρει στη συγκρότηση ενιαίας ταυτότητας, καθώς χαρακτηρίζεται από διάχυση ταυτότητας εξαιτίας της διχοτόμησης που επιτελείται στον ψυχισμό. Σύμφωνα με τον Kernberg (ο.π.), σε αυτό το φάσμα της οργάνωσης προσωπικότητας διακρίνονται τέσσερα βασικά χαρακτηριστικά:

1) Αδυναμία του Εγώ. Υπάρχει μια αδυναμία ελέγχου των παρορμήσεων, καθώς και το Εγώ αδυνατεί να ρυθμίσει αποτελεσματικά τα συναισθήματα – κυρίως τον θυμό. Συνήθεις είναι οι εκφορτίσεις στο σώμα ή οι εκδραματίσεις, καθώς υπάρχει μια δυσκολία να συγκρατηθούν-διηθούν οι ενορμήσεις από το Εγώ, ώστε να μην αποτελέσουν ακραίες μορφές συμπεριφορές.

2) Αρχαϊκή διεργασία σκέψης. Υπάρχει έντονη πιθανότητα παλινδρόμησης της σκέψης σε ψυχωτικό επίπεδο όταν η εξωτερική πραγματικότητα τροφοδοτεί το άτομο με ψυχοπνευματικά ερεθίσματα. Συνήθης είναι ο κατακερματισμός των ελεύθερων συνειρμών, που οφείλεται σε διχοτομήσεις νοητικών διεργασιών. Η μη συνεχής ροή στην επικοινωνία του οριακού οφείλεται στη σύγχυση των αναπαραστάσεων εαυτού και αντικειμένου.

3) Χρήση πρώιμων μηχανισμών άμυνας. Προς αντιμετώπιση της ψυχικής πίεσης και έντασης επιλέγονται πρώιμοι, αρχαϊκοί μηχανισμοί, όπως η διχοτόμηση-σχάση, η πρωτόγονη εξιδανίκευση, η προβολή και προβλητική ταύτιση, η διάψευση, η παντοδυναμία και απαξίωση, που καθιστούν αδύναμο το Εγώ. Χαρακτηριστική είναι η συγκέντρωση μεγάλης ποσότητας προγεννητικής-στοματικής επιθετικότητας, που καθορίζει την πρόωγη αφύπνιση και τη συμπύκνωση οιδιπόδειων συγκρούσεων με τις αντίστοιχες προγεννητικές.

4) Παθολογία των εσωτερικών σχέσεων αντικειμένου. Τόσο τα εσωτερικά όσα και τα εξωτερικά αντικείμενα χωρίζονται σε απολύτως καλά και απολύτως κακά, με αποτέλεσμα να μην υπάρχει διαπλοκή των ενορμήσεων. Παράλληλα, οι σχέσεις αντικειμένου είναι μερικές. Η λιβιδινική μονιμότητα του αντικειμένου δεν είναι καλά εδραιωμένη. Η ικανότητα του ατόμου να διατηρεί δεσμούς με τα αγαπημένα του πρόσωπα έχει υποστεί πλήγματα, καθώς υπολείπεται η ικανότητα ενσωμάτωσης στο ίδιο αντικείμενο τόσο των καλών όσο και των κακών του όψεων.

Επί της ουσίας, ο Kernberg (ο.π.), αναφερόμενος στην οριακή οργάνωση της προσωπικότητας, θέλησε να προσδιορίσει και να ερευνήσει μια διάσταση της προσωπικότητας του ατόμου στην οποία μπορούν να προσδιοριστούν πολλές κλινικές οντότητες.

Ο Green (2009) κάνει λόγο για μια ταλάντευση του σύγχρονου αναλυτικού πεδίου μεταξύ δύο άκρων. Στο ένα υπάρχει σαφής διαχωρισμός υποκειμένου και αντικειμένου και η διαπλοκή των ενορμήσεων δεν παράγει έντονες ψυχικές συγκρούσεις αλλά εμφανίζεται περισσότερο ως μια κινητήρια δύναμη ζωής. Στο άλλο άκρο βρίσκονται οι καταστάσεις που έχουν ως κοινό χαρακτηριστικό την τάση για συγχωνευτική παλινδρόμηση και απόλυτη εξάρτηση από το αντικείμενο. Ο ένας πόλος βασίζεται σε έναν νευρωτικό πυρήνα, ο άλλος θεμελιώνεται σε έναν ψυχωτικό. Ωστόσο στον δεύτερο πόλο υπάρχουν καταστάσεις, σύμφωνα με τον Green, οριακές, που όχι μόνο δεν παρουσιάζουν εμφανή ψύχωση, αλλά επίσης το ψυχικό τους όργανο δεν μπορεί να ανταποκριθεί με την ευελιξία και την ωριμότητα των δευτερογενών αμυντικών μηχανισμών. Επί της ουσίας παρουσιάζονται δύο είδη άγχους. Από την μία το άγχος αποχωρισμού και από την άλλη το άγχος παρείσφρησης. Ο χωρισμός μαστού-παιδιού σηματοδοτεί ότι κάτι πρέπει να αποκλειστεί που δημιουργεί άλλοτε συναισθήματα εγκατάλειψης και άλλοτε αποκτούν έναν διωκτικό παρείσφρητικό χαρακτήρα. Η απόσταση με το αντικείμενο, ενώ υφίσταται, δεν έχει αποκτήσει μόνιμο και σταθερό χαρακτήρα. Μπορεί φαινομενικά το πλαίσιο αναφοράς να έχει μια οιδιπόδεια χροιά, αφού ανιχνεύονται οι μορφές του πατέρα και της μητέρας, αλλά η διάκρισή τους δε γίνεται βάσει του φύλου και των λειτουργιών τους. Η διάκριση γίνεται ανάμεσα στο καλό και στο κακό. Το καλό συνήθως είναι απρόσιτο και, όποτε είναι παρόν, ο χρόνος παρουσίας του δεν επαρκεί. Από την άλλη πλευρά, το κακό είναι πάντα κατακτητικό και εξαφανίζεται μόνο για λίγο. Επομένως, πρόκειται για μια ιδιάζουσα τριγωνικότητα ανάμεσα στο υποκείμενο και στα άλλα μέρη που δεν συγκροτούν αυθυπόστατες οντότητες. Περισσότερο η σχέση αναφέρεται μεταξύ ενός υποκειμένου και δύο συμμετρικών αντιτιθέμενων αντικειμένων, που όμως αποτελούν μια ενότητα. Ο όρος «δι-τριγωνικότητα» που περιγράφει αυτή την κατάσταση έρχεται να δώσει μια άλλη δυναμική στην έννοια της σύμπλοκης γονικής μορφής, που την εισήγαγε η Klein (1929) όπου οι γονεϊκές

μορφές είναι ενωμένες σε διαρκή και αέναη συνουσία. Από τη μια πλευρά συνεχείς επιθυμίες, από την άλλη διαρκείς ματαιώσεις διαμορφώνουν τη σχέση στον συναισθηματικό άξονα της αγάπης-μίσους. Από τη στιγμή που πλήττεται η απόσταση, το αντικείμενο αποκτά έναν παρεισφρητικό χαρακτήρα, που διεισδύει μόνιμα στον προσωπικό χώρο του υποκειμένου εξουθενώνοντας το Εγώ του στην προσπάθεια διαφύλαξης της όποιας ακεραιότητας. Το αποτέλεσμα, όμως, είναι ένα αδύναμο και κουρασμένο Εγώ, που συχνά καταφεύγει σε εκκενωτικού τύπου άμυνες, ενισχύοντας όμως τον φαύλο κύκλο της δικής του πτώχευσης. Είναι επόμενο ότι η όλη διαδικασία βλάπτει σοβαρά τη διαδικασία της σκέψης.

Οι οριακοί δεν έχουν ιδιωτικό χώρο. Στις επαφές τους με τους άλλους αισθάνονται τραυματικά απογυμνωμένοι και συνεχώς εκτεθειμένοι. Είναι δύσκολο να αναγνωρίσουν έναν δικό τους, ξεχωριστό χώρο σε ταυτόχρονη σχέση με τους άλλους, χωρίς εκείνοι να μετατραπούν σε εκείνο το διωκτικό αντικείμενο που εισχωρεί μέσα τους αλλοιώνοντας την ψυχική τους μοναδικότητα. Η επίπτωση αυτή της κατάστασης δεν οδηγεί σε μια έκδηλη ψύχωση με υπέρμετρες προβολικές λειτουργίες, αλλά ούτε και σε μια έκδηλη κατάθλιψη που θα αποτελούσε την ενδεχόμενη αιτία για μια διαδικασία πένθους. Το αποτέλεσμα είναι η παράλυση της σκέψης. Ένα επιθετικό κενό που καταλύει κάθε απόπειρα αναπαράστασης, επομένως κάθε προσπάθεια που θα μπορούσε να επιφέρει ένα προϊόν σκέψης. Το Εγώ ουσιαστικά παλινδρομεί σε έντονα φορτισμένες, τραυματικές καταστάσεις για να συναντήσει εκ νέου το αρχέγονο μίσος για κάθε στοιχείο που αποτελεί μη εαυτό.

Επομένως, γίνεται σαφές ότι ο οριακός ασθενής κινείται σε ένα ψυχικό σύστημα με τρεις βασικούς άξονες, των οποίων η σύνδεση ασφαλώς δεν είναι γραμμική αλλά δυναμική, καθώς υπάρχει η μεταξύ τους αλληλεπίδραση. Πρόκειται για το ψυχικό τραύμα, τον αρχαϊκό χαρακτήρα αυτού του τραύματος, όπως και για την αίσθηση κενού που αποτυπώνεται σε αισθήματα πλήξης και ανίας.

Το ψυχικό τραύμα παραπέμπει σε ένα οδυνηρό, ταραγμένο και στερητικό παρελθόν. Οι δύσκολες εμπειρίες του παρελθόντος αποτέλεσαν την αφορμή ώστε να μην υπάρχει μια σταθερή συγκρότηση εαυτού και άλλου. Υπάρχει μια συνεχής ταλάντευση μεταξύ του Εγώ και του μη Εγώ, με αποτέλεσμα οι σχέσεις τους με τους άλλους να χαρακτηρίζονται από εντάσεις – δημιουργία της αμφιθυμίας των εξαρτητικών σχέσεων με το αντικείμενο (Ιωάννοβιτς, 2014).

Πρόκειται όμως για ένα τραύμα που χαρακτηρίζεται ως αρχαϊκό. Από τη στιγμή που το Εγώ παραμένει καθηλωμένο σε μια σύγχυση από το μη Εγώ, έντονα ναρκισσιστικά ελλείμματα εμποδίζουν τον ψυχισμό να αναπτυχθεί πέραν του μη λεκτικού πεδίου. Η έννοια του αρχαϊκού στην ψυχανάλυση, εφόσον αναφέρεται στις απαρχές της ψυχικής ζωής,

περιλαμβάνει και το αντικείμενο. Επί της ουσίας αναφέρεται σε μια μη λεκτική περίοδο, όπου οι τραυματικές εμπειρίες επανέρχονται διαρκώς στο προσκήνιο μέσω του επαναλαμβανόμενου τρόπου του «σχετίζεσθαι» (Μανιαδάκης, 2014).

Το κενό αναφέρεται σε απουσία ψυχικής εργασίας. Επομένως, δύσκολα γίνεται αντικείμενο επικοινωνίας μέσω του λόγου, αλλά παρατηρείται στην επαφή του οριακού τόσο με τα εξωτερικά όσο και με τα εσωτερικά του αντικείμενα και μέσω των αντιμεταβιβαστικών αισθημάτων γίνεται προσβάσιμο. Είναι οι στιγμές που ο χρόνος της θεραπείας δεν κινείται, ο λόγος του ασθενή χαρακτηρίζεται χωρίς περιεχόμενο, διεκπεραιωτικός, χωρίς σκέψεις, φαντασιώσεις και συναισθήματα, χωρίς αναφορές σε όνειρα (Ζερβής, 2008).

Ανατρέχοντας στην περιγραφική διάσταση των συμπτωμάτων της οριακής διαταραχής προσωπικότητας του DSM IV TR (Χριστοπούλου 2008), γίνεται σαφές ότι το βασικό χαρακτηριστικό της διαταραχής είναι η μεγάλη αστάθεια που εκφράζεται σε διάφορες διαστάσεις της ζωής του ασθενή, όπως οι διαπροσωπικές σχέσεις, η συναισθηματική διάθεση και η εικόνα του εαυτού.

Συγκεκριμένα, οι σχέσεις χαρακτηρίζονται από έντονες εναλλαγές μεταξύ της εξιδανίκευσης και της υποτίμησης. Συνήθως ο κόσμος χωρίζεται σε δύο κατηγορίες, τους απολύτως κακούς και τους απολύτως καλούς. Ωστόσο είναι σύνηθες οι κακοί να μεταλλάσσονται σε καλούς και το αντίστροφο. Ο οριακός έχει την ικανότητα να παρέχει φροντίδα στους άλλους, αλλά πάντα με την προσδοκία ότι και ο άλλος θα ανταποκριθεί στις δικές του ανάγκες. Σύντομα όμως απογοητεύεται, καθώς αποδεικνύεται ότι κανείς δεν μπορεί να ανταποκριθεί στις έντονες και απαιτητικές του στοματικές ανάγκες' τότε έρχεται η ώρα της υποτίμησης, και ο μέχρι τότε καλός άλλος γίνεται κακός.

Η αμφιθυμία αυτή συνδέεται με την έντονη συναισθηματική του κατάσταση, η οποία κυριαρχείται από θυμό και θλίψη. Ο οριακός συχνά βιώνει έντονο και απρόσφορο θυμό, καθώς θεωρεί ότι δεν υπάρχει κάποιος να τον φροντίσει. Πολλές φορές η συγκεκριμένη συναισθηματική κατάσταση θα τον οδηγήσει σε βίαιη συμπεριφορά. Μετά από εκδηλώσεις θυμού, ο οριακός θα εκδηλώσει ντροπή, ίσως και ενοχή, με αποτέλεσμα να αισθανθεί ο ίδιος κακός. Σπάνια αισθάνεται αρκετά ικανοποιημένος. Κυρίως η διάθεσή του είναι δυσφορική και εναλλάσσεται σε θυμό, απόγνωση, πανικό, συναισθήματα που αφορούν την αντίδρασή του σε διαπροσωπικές δυσκολίες.

Η διαταραχή ταυτότητας αφορά σε μια ασταθή εικόνα ή ασταθή αίσθηση του εαυτού. Αρχές, στόχοι, στάσεις, επαγγελματικές προσδοκίες αλλάζουν ξαφνικά. Παρόμοιες ξαφνικές αλλαγές μπορεί να εμφανιστούν και στο διαπροσωπικό επίπεδο σε σχέση με τους ανθρώπους

που συναναστρέφονται κοινωνικά οι οριακοί, όπως και σε σχέση με τους σεξουαλικούς τους συντρόφους.

Επιπλέον, άτομα με τη συγκεκριμένη ψυχική οργάνωση χαρακτηρίζονται από έντονη παρορμητικότητα, για παράδειγμα κατάχρηση ουσιών, επικίνδυνη οδήγηση, ανεξέλεγκτα έξοδα, σεξ χωρίς προφύλαξη, αυτοακρωτηριακή συμπεριφορά, καθώς και απόπειρες αυτοκτονίας, που είναι αρκετά συχνές.

Τέλος, κάτω από έντονο άγχος ο οριακός μπορεί να εκδηλώσει ψυχωτικού τύπου συμπτώματα, όπως παρανοειδή ιδεασμό, ψευδαισθήσεις, ιδέες αναφοράς και συσχέτισης, τα οποία όμως είναι παροδικά και υποχωρούν, όταν βελτιώνεται η αγχογόνος κατάσταση.

Ο οριακός ασθενής περιλαμβάνει ένα ευρύ φάσμα παθολογίας. Από τη μία πλευρά, υπάρχουν άνθρωποι που λειτουργούν ικανοποιητικά στην επαγγελματική και προσωπική τους ζωή, από την άλλη υπάρχουν άτομα που παρουσιάζουν περισσότερα και εντονότερα συμπτώματα. Συνεπώς, οι άνθρωποι που ανήκουν στη συγκεκριμένη διαγνωστική κατηγορία, παρόλο που έχουν κοινά χαρακτηριστικά, συχνά διαφέρουν μεταξύ τους ως προς τον βαθμό της λειτουργικότητάς τους και ως προς την ένταση των συμπτωμάτων.

Σχετικά με την αιτιολογία των οριακών καταστάσεων, η ιδιοσυγκρασία του ατόμου σε αλληλεπίδραση με τραυματικές αναπτυξιακές συνθήκες διαδραματίζουν πρωταγωνιστικό ρόλο. Σύμφωνα με τον Winnicott (1960), αποδίδεται ιδιαίτερη σημασία στο διευκολυντικό περιβάλλον, στην πρωτογενή μητρική φροντίδα που οδηγεί σταδιακά το βρέφος να μπορέσει να αναπτύξει μια συνθετική ικανότητα, έτσι ώστε οι επιθυμίες του να συμβιβάζουν και να συμφιλιώνονται με τις επιταγές της πραγματικότητας.

Στην *Επιτομή της ψυχανάλυσης* (1938), ο Freud αναφέρει πως το στήθος της μητέρας είναι για το παιδί το πρώτο αντικείμενο. Στην αρχή το παιδί σίγουρα δεν διαφοροποιεί το στήθος, που μοιάζει να του προσφέρεται από το δικό του σώμα. Καθώς όμως αντιλαμβάνεται ότι το στήθος τού λείπει συχνά, το τοποθετεί προς τα έξω και, από εκείνη τη στιγμή, το θεωρεί αντικείμενο.

Η M. Klein² αναλύει περαιτέρω τη συγκεκριμένη διεργασία. Όταν το στήθος προσφέρεται, το βρέφος το θεωρεί καλό, όταν όμως δεν είναι εκεί για να το ταΐσει, το στήθος θεωρείται κακό. Επομένως, το στήθος για το παιδί χωρίζεται σε καλό και σε κακό: μερικό καλό αντικείμενο, μερικό κακό αντικείμενο. Το συγκεκριμένο μερικό αντικείμενο ενδοβάλλεται. Δηλαδή, το βρέφος με τρόπο φαντασιστικό μεταφέρει από έξω προς τα μέσα τα αντικείμενα και τις ιδιότητές τους. Επομένως, φέρνει μέσα του το μερικό καλό στήθος και

² Σήγκαλ 2001, σελ. 79-88.

προβάλλει ανεξαιρέτως στο περιβάλλον καθετί δυσάρεστο. Πρόκειται για τα εσωτερικά αντικείμενα που δημιουργούν και αντίστοιχες συναισθηματικές καταστάσεις. Ουσιαστικά ο ψυχισμός του παιδιού χωρίζεται σε ευχάριστο και σε δυσάρεστο μέρος, σε καλό και σε κακό.

Σε αυτή την αναπτυξιακή φάση, το πρόσωπο που φροντίζει το μωρό οφείλει να δημιουργήσει ένα τέτοιο περιβάλλον ώστε να ικανοποιούνται οι ανάγκες του βρέφους. Με άλλα λόγια, αν το στήθος δίνεται με τρόπο που να εξυπηρετεί και να καλύπτει μόνο τις ανάγκες της μητέρας/τροφού, η διχοτόμηση θα διαιωνίζεται. Αντιθέτως, αν το στήθος δίνεται με σκοπό την κάλυψη των αναγκών του παιδιού, θα επέλθει η απαρτίωση, καθώς η ματαιώση δεν θα διαρκεί πολύ και το παιδί σταδιακά θα αντιλαμβάνεται πως μόλις δώσει σήμα επέρχεται η ικανοποίηση.

Στον οριακό ασθενή δεν υπάρχει απαρτίωση των καλών και των κακών εσωτερικών αντικειμένων. Δεν υπάρχει σύνθεση των καλών και των κακών πλευρών του, καθώς ο κόσμος συνεχίζει να χωρίζεται σε καλούς και σε κακούς. Η διχοτόμηση κυριαρχεί. Οι αναπτυξιακές αυτές συνθήκες, ο μηχανισμός της διχοτόμησης και η ύπαρξη των μη απαρτιωμένων θετικών και αρνητικών συναισθημάτων έχουν σημαντικές επιπτώσεις, τόσο ως προς τη διάχυση της ταυτότητας, που χαρακτηρίζει τους οριακούς ασθενείς, όσο και ως προς τις διαπροσωπικές τους σχέσεις. Η προσκόλληση στις σχέσεις με τους άλλους είναι προβληματική, καθώς το παρελθόν επαναλαμβάνεται και οι άλλοι χωρίζονται σε καλούς και σε κακούς. Όταν χαρακτηρίζονται καλοί κυριαρχεί η εξιδανίκευση, όταν γίνονται αντιληπτοί ως κακοί είναι η σειρά της υποτίμησης να δράσει. Από τη στιγμή που δεν υπάρχει μια ενιαία και ολοκληρωμένη ταυτότητα, τα όρια του εαυτού είναι ασαφή. Αυτό το παρατηρούμε μέσω ενός χαρακτηριστικού αμυντικού μηχανισμού που χρησιμοποιούν οι οριακοί ασθενείς, την προβλητική ταύτιση. Έχοντας υποστεί μια ψυχική σχάση, ο εαυτός τους χωρίζεται σε καλά και σε κακά μέρη. Τα άσχημα μέρη βιώνονται συχνά ως αβάσταχτα, όπως ακριβώς το άγχος του βρέφους όταν δεν είναι εκεί η μαμά του να το καθησυχάσει, οπότε προσπαθεί να απαλλαχθεί από αυτά. Θέλει κάπου να τα εναποθέσει. Ασυνείδητα προσπαθεί να προκαλέσει στον άλλο όσα βιώματα δεν αντέχει ο ίδιος.

Στο ίδιο μήκος κύματος, ο Giovacchini (2000) αναφέρει ασθενείς με έντονα αρχαϊκά τραύματα, που το οικογενειακό τους ιστορικό μας πληροφορεί πως περισσότερο χρησιμοποιήθηκαν από το στενό τους περιβάλλον παρά έτυχαν μιας σχέσης κατανόησης και εμπειρίας. Η προσωπική τους ανάγκη θυσιάστηκε στην κάλυψη των αναγκών των προσώπων που τα φρόντιζαν. Κατά κάποιον τρόπο, άθελά τους αποτέλεσαν τα αντικείμενα για να ικανοποιηθούν οι ανάγκες των άλλων. Γίνεται αναφορά σε μια παιδική ηλικία με μικρή συναισθηματική εμπλοκή. Αφού οι φυσικές τους ανάγκες ικανοποιήθηκαν μηχανιστικά, δεν

υπήρχε περαιτέρω αλληλεπίδραση. Οι γονείς κανονικά απολαμβάνουν την ανταπόκριση των παιδιών τους. Παίζουν μαζί τους, γελάνε και δεσμεύονται σε ένα αμοιβαία ευχάριστο επίπεδο. Ευχαριστιούνται με την αναδυόμενη αίσθηση της ζωντανίας του νηπίου και με τον επακόλουθο αποχωρισμό και την εξατομίκευση. Όμως οι γονείς των οριακών ασθενών δεν επιθυμούν να ανταποκριθούν με αυτό τον τρόπο ή έχουν δικά τους προσωπικά ελλείμματα που τους εμποδίζουν να ασχοληθούν με τα παιδιά τους πέρα από τις σωματικές τους ανάγκες. Δεν έχουν την ικανότητα να σχετιστούν πέραν αυτών των αναγκών, ούτε μπορούν να ανεχτούν να αφήσουν τα παιδιά τους να αναπτυχθούν ως ανεξάρτητα άτομα με δικά τους αισθήματα. Πρόκειται για γονείς που ενδεχομένως να είναι επιμελείς και αποτελεσματικοί όσον αφορά τη φροντίδα των σωματικών αναγκών του νηπίου, αλλά αυτό είναι και το απώτατο σημείο στο οποίο μπορούν να φτάσουν. Δεν μπορούν να σχετιστούν σε κανένα άλλο επίπεδο. Επομένως, από τη στιγμή που κατά την παιδική τους ηλικία οι ασθενείς αυτοί δεν αντιμετωπίστηκαν ως έμψυχα αντικείμενα, ως ενήλικες δεν μπορούν να αναπτύξουν βαθιές και ουσιαστικές σχέσεις.

Αναφορικά με τα ελλείμματα στις διαπροσωπικές σχέσεις των οριακών, οι Fonagy & Βρούβα (2010) εισάγοντας την έννοια της εν-νόησης (ψυχοποίηση) εξηγούν πως η έλλειψη κατανόησης και ευαισθησίας από τα πρωταρχικά αντικείμενα συμβάλλει στο να αναπτυχθούν ελλείμματα στην αναπαραστατική ικανότητα του παιδιού, όπως και στην έλλειψη της δυνατότητας να αντιλαμβάνεται είτε ρητά είτε άρρητα τόσο τη δική του ψυχική πραγματικότητα όσο και των άλλων ανθρώπων. Συγκεκριμένα, υποστηρίζουν ότι ο ρόλος που διαδραματίζει ο γονιός στην κατανόηση του εσωτερικού κόσμου του βρέφους είναι ζωτικός ως προς τη δυνατότητα του βρέφους να αποκτήσει δεξιότητες για τη ρύθμιση των συναισθημάτων, για εν-νόηση, όπως επίσης και για ανάπτυξη ενός εσωτερικού, ψυχικού συστήματος αυτοδιαχείρισης.

Ο Rolland (2007) διέκρινε μεταξύ της αυτιστικής εμπειρίας τού να είναι κανείς ζωντανός και της οριακής εμπειρίας τού να είναι κανείς γεμάτος με νεκρά αντικείμενα. Οι οριακοί επαναλαμβάνουν στη ζωή έναν βασικό και θεμελιακό τους φόβο, ότι θα μείνουν μόνοι χωρίς κάποιο εσωτερικό ή εξωτερικό στήριγμα.

Μια βασική προσέγγιση αφορά το άγχος της εγκατάλειψης αλλά και της εισβολής του αντικειμένου. Πρώιμα τραύματα, που δοκιμάζουν την επιτυχή ολοκλήρωση της φάσης εξατομίκευσής-αποχωρισμού (Mahler, Pine & Bergman, 1975), αφήνουν τον ψυχισμό σε καταστάσεις ανεπαρκούς αναπαραστατικής λειτουργίας και ευάλωτο σε επανατραυματισμούς.

Η ΜΟΡΦΗ ΤΟΥ ΠΑΤΕΡΑ ΚΑΙ Η ΠΑΤΡΙΚΗ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ

Η έννοια του πατέρα στα ψυχαναλυτικά κείμενα, αν και κατέχει σημαντική θέση, δεν επενδύεται με την προσοχή που απαιτείται. Είναι ενδιαφέρον πως τα θεωρητικά μοντέλα της ψυχανάλυσης τοποθέτησαν τον ρόλο και την λειτουργία του πατέρα σε περιφερειακή τροχιά ως προς τον πυρήνα της κεντρικής τους θέσης. Έτσι, η ψυχολογία του Εγώ επικεντρώνεται στην ικανοποίηση των ενορμήσεων παρουσιάζοντας ως βασικές μονάδες ανάπτυξης το Εγώ, το Αυτό και το Υπερεγώ. Η μορφή του πατέρα διαγράφει μια ελλειπτική πορεία, καθώς λαμβάνεται υπόψη ως ένα μέσο ικανοποίησης των ενορμητικών απαιτήσεων. Στη θεωρία των αντικειμενοτρόπων σχέσεων τον πρωταγωνιστικό ρόλο τον έχει η μητέρα. Εκείνη είναι που παρέχει πρώτη από όλους τις φροντίδες της προς το βρέφος, τόσο σε σωματικό όσο και ψυχικό επίπεδο. Ο πατέρας περιορίζεται σε έναν δευτερεύοντα ρόλο, που αρχικά προστατεύει τη σχέση μητέρας-παιδιού και, στη συνέχεια, αναλαμβάνει να θέσει την παρουσία του ανάμεσα σε αυτή τη σχέση, ώστε να σχηματίσει τον δικό του δεσμό με το παιδί αλλά και να υπαγορεύσει έναν υγιή διαχωρισμό παιδιού και μητέρας (Ogden, 2006). Η σχολή της ψυχολογίας του εαυτού, αλλά και αυτή του συναισθηματικού δεσμού, έχοντας ως θεμελιακό υπόβαθρο την αντικειμενότροπη θεώρηση, αναλύουν διεξοδικά τη βαρύνουσα σημασία του περιβάλλοντος αναφορικά με την αναπτυξιακή εξέλιξη του ατόμου κυρίως από την οπτική της αλληλεπίδρασης της μητρικής φιγούρας και του παιδιού.

Γενικά, μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του '40 ο ρόλος του πατέρα εξεταζόταν κυρίως μόνο υπό ένα οιδιποδειακό πρίσμα. Όμως στις δεκαετίες που ακολούθησαν, όλες οι ψυχαναλυτικές προσεγγίσεις έδωσαν μεγαλύτερη έμφαση στη μορφή και την ποιότητα της πατρικής λειτουργίας. Συνοπτικά και με βάση το ψυχαναλυτικό θεωρητικό πλαίσιο, ο πατέρας έχει εξεταστεί ως αυτόνομο, αυθυτόστατο αντικείμενο από τη θεωρία της προσκόλλησης (Abelin, 1975) ως παράγοντας διευκόλυνσης και των δύο φάσεων της περιόδου αποχωρισμού-εξατομίκευσης (Blos 1987, Mahler, Pine & Bergman 1975) αλλά και ως ένα εαυτο-αντικείμενο (Kohut 1984). Ταυτόχρονα, η πατρική λειτουργία παρουσιάζεται ως μέσο διαμόρφωσης των λιβιδινικών και των επιθετικών ενορμήσεων (Herzog, 2001), ως ένας φορέας αντοχής και συγκράτησης των αμφιθυμικών συναισθημάτων που δημιουργεί ο δεσμός μητέρας και παιδιού (Winnicott, 1967), αλλά και ως ένας δέκτης του προβαλλόμενου άγχους που οργανώνεται από την ιδιαίτερη σχέση μητέρας-παιδιού. Ωστόσο, τα ίδια τα κείμενα του Freud μαρτυρούν πως ο πατέρας δεν έρχεται να πρωταγωνιστήσει μόνο κατά την περίοδο του οιδιπόδειου, αλλά

μετέχει στη δόμηση της ψυχικής πραγματικότητας του ατόμου και σε έναν ύστερο χρόνο. Στις *Μελέτες για την Υστερία* (Freud 1893-1895) δίνεται έμφαση στη σημασία της αποπλάνησης των νεαρών κοριτσιών από τον πατέρα, τοποθετούμενη αρχικά σε ένα πραγματικό, μη φαντασιωσικό επίπεδο. Στα *Τρία δοκίμια για την σεξουαλικότητα* (Freud 1905) ο πατέρας δεν λειτουργεί μόνο ως ένας φορέας του εξωτερικού κόσμου αλλά αποτελεί και αντικείμενο ψυχικών αναπαραστάσεων. Ωστόσο στα κείμενα που ακολουθούν, *Τοτέμ και Ταμού* (Freud 1913), *Η ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του Εγώ* (Freud 1921), *Μωυσής και μονοθεϊσμός* (Freud 1939) αναδύεται η μορφή ενός πρώτου αρχαϊκού πατέρα, που παραπέμπει στις απαρχές του ψυχισμού. Κυρίως το δοκίμιο του 1913 αναφέρεται σε έναν ναρκισσιστικό πατέρα που κατέχει όλη την εξουσία, αποτελεί τον μοναδικό εκφραστή των σεξουαλικών ενορμήσεων και απαιτεί την υποταγή σε αυτόν από τα υπόλοιπα μέλη της πρωτόγονης ορδής. Ίσως σε αυτό το σημείο να πρόκειται –όπως άλλωστε πολύ συχνά συμβαίνει– για μια καίρια συνάντηση της φροϋδικής σκέψης με τη μυθολογία.

Σύμφωνα με τη *Θεογονία* του Ησιόδου, ο αρχικός μύθος κάνει λόγο για τη συνεύρεση του Ουρανού με τη Γαία, από την οποία προκύπτουν πολλοί απόγονοι, οι Τιτάνες, τρεις Κύκλωπες και τρεις Εκατόγχειρες. Ο Ουρανός είναι ο γηραιότερος των θεών και των στοιχείων της φύσης, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Ησιόδος, ο Ουρανός είναι το πρώτο άρρεν στοιχείο της γης, με άλλα λόγια ο πρώτος Πατέρας. Ένας πατέρας σκληρός, που μισεί τα παιδιά του και τα φυλακίζει βαθιά στα έγκατα της γης, στα Τάρταρα. Η Γαία, στην προσπάθειά της να αντιδράσει και να υπερασπιστεί τα παιδιά της, τους δίνει έναν ατσάλινο αδάμαντα ώστε να κατασκευάσουν ένα τεράστιο δρεπάνι και να πολεμήσουν τον κακό πατέρα τους. Όμως κανείς δεν έχει το κουράγιο να κάνει αυτό το έγκλημα. Μόνο ο Κρόνος, ένας από τους Τιτάνες, δεν διστάζει. Παίρνει το δρεπάνι, και την ώρα που κοιμάται ο πατέρας και θεός του τον ευνουχίζει, καταλαμβάνοντας την ηγετική του θέση. Ως συνεχιστής της ναρκισσιστικής, αιμομικτικής πορείας, θα παντρευτεί την αδελφή του Ρέα αλλά θα αρνηθεί να ελευθερώσει τους αδελφούς και τις αδελφές του από τα Τάρταρα. Ταυτόχρονα, πιστός στη συγχωνευτική συμπεριφορά του πατέρα του, τρώει-καταπίνει τα παιδιά που προκύπτουν από τις ερωτικές του συνευρέσεις με τη Ρέα. Αργότερα και ο ίδιος θα έχει την ίδια μοίρα, αφού θα ανατραπεί από τον γιο του Δία.

Ο Anzieu (1983) σημειώνει πως η ελληνική μυθολογία κυριαρχείται από τη σκληρή σαδιστική στάση του πρώτου αρσενικού που αφήνει μια κληρονομιά φαλλικής εξουσίας και αιμομικτικής επιθυμίας. Παράλληλα, αναδεικνύει τις ομοιότητες του Ουρανού και του Κρόνου με τον πατέρα της πρωτόγονης ορδής στο *Τοτέμ και ταμού*, που στο τέλος σκοτώνεται και καταβροχθίζεται από τους γιους του. Αναφέρει πως, μετά από πολλαπλούς συνδυασμούς και

άπειρες παραλλαγές, το νόημα αυτής της κληρονομιάς θα διατυπωθεί σαν ανθρώπινη απόληξη των θεϊκών περιπετειών, σε γλώσσα καθαρή, από έναν ήρωα μυθικό, τον Οιδίποδα. Δηλαδή ο ψυχισμός του ανθρώπου Οιδίποδα κατασκευάζεται στη βάση αρχαϊκών, θεϊκών, μη κατανοητών με την ανθρώπινη λογική καταστάσεων. Παρόμοιες συνηγήσεις αλλά και συναντήσεις της ίδιας πατρικής συμπεριφοράς υπάρχουν στην ιστορία του ιουδαϊσμού, όπως καταγράφεται στην Παλαιά Διαθήκη.

Η Zornberg (2009) στο βιβλίο της *Murmuring Deep: Σκέψεις για το βιβλικό ασυνείδητο* επιλέγει να παρουσιάσει την ενδιαφέρουσα ιστορία του Αβραάμ, πατριάρχη της εβραϊκής φυλής, που απ' αυτόν αρχίζει η ιστορία του Ισραήλ. Ο Αβραάμ γεννήθηκε στην πόλη Ουρ της Χαλδαίας και ήταν γιος του ειδωλολάτρη Τέρα και αδελφός του Χάραν. Στην περίοδο της νεότητάς του ο πατέρας του, για να τον τιμωρήσει επειδή είχε σπάσει κάποια από τα ειδωλολατρικά του ειδώλια, τον πέταξε σε μια φλεγόμενη κάμινο. Η παράδοση αναφέρει πως ο Αβραάμ ήταν στις φλόγες για τρεις μέρες και τρεις νύχτες πριν σωθεί σώος και αβλαβής. Ωστόσο, η μήνις του πατέρα του έπρεπε να ικανοποιηθεί, και έτσι πέταξε στις φλόγες τον μικρότερο αδελφό του Αβραάμ, τον Χάρα, ο οποίος και σκοτώνεται. Επομένως η ιστορία του Αβραάμ σημαδεύεται από την εγκληματική πράξη του πατέρα του.

Στο 73ο Συνέδριο Γαλλόφωνων Ψυχαναλυτών, όπως καταγράφηκε στο Δελτίο της Ελληνικής Ψυχαναλυτικής Εταιρείας (Σκούλικα 2013), οι εισηγήσεις των Delourmel και Villa καταλήγουν στο συμπέρασμα πως η αναζήτηση των αρχών του ψυχισμού και της ανθρώπινης ιστορίας δεν καταλήγει στη μητέρα αλλά σε έναν αρχαϊκό πατέρα. Σημαντικό σημείο, κατά τους συγκεκριμένους εισηγητές, στη σκέψη του Freud, είναι η ιδέα ότι η συγκρότηση της κοινωνικής ομάδας και του ανθρώπινου υποκειμένου ακολουθούν ένα βαρύνουσας σημασίας γεγονός που στοιχειοθετεί το τέλος μιας αρχαϊκής οργάνωσης της ανθρώπινης ομάδας. Πρόκειται για ένα γεγονός τραυματικό που συμπυκνώνει επιθετικά και σεξουαλικά στοιχεία. Είναι ένα έγκλημα (το προπατορικό αμάρτημα) και, συγκεκριμένα, η δολοφονία του πατέρα της πρωταρχικής ορδής και η καταβρόχθιση του σώματός του. Αρχικά οι γιοι προχώρησαν σε αυτή την πράξη με σκοπό να οικειοποιηθούν ο καθένας για λογαριασμό του την πατρική δύναμη και εξουσία. Ωστόσο ο φόνος του πατέρα προκαλεί μια μελαγχολική αντίδραση εκ μέρους των γιων που οδηγεί σε μια συμφωνία, η οποία απαγορεύει τη θανάτωση και την αιμομιξία και οικοδομεί μια κοινωνία ισότητας και πολιτισμού. Η μορφή, όπως παρατηρεί ο Villa (2013), που μπορεί να λάβουν τα ίχνη του «θεμελιακού γεγονότος», του φόνου ως πατρικού συμπλέγματος, απορρέουν από μια νοσταλγία για τον αρχαϊκό πατέρα. Νοσταλγία για την κατάσταση της απόλυτης ικανοποίησης, που κάτοχός της ήταν ο πατέρας της πρωταρχικής ορδής. Το πατρικό σύμπλεγμα είναι ένα υπόλοιπο των πρωτόλειων ψυχικών

υλικών, ένα σύμπλεγμα που δεν μπόρεσε να ψυχοποιηθεί και φέρει τις ιδιότητες ενός πατέρα σκληρού και βάνουσου, τον οποίο χαρακτηρίζει η τυφλή αναζήτηση μιας ικανοποίησης απωθημένης ώστε να διευκολυνθεί η κατασκευή της κοινωνίας των αδελφών. Ενδεχομένως οι ακόλουθες αναφορές του Καζαντζάκη από την *Αναφορά στον Γκρέκο* (1971, σελ. 28) και την *Ασκητική* (1985, σελ.68), αντίστοιχα, να επιτρέπουν μια λογοτεχνική ιχνηλάτηση αυτών των πρωταρχικών, μη αναπαραστάσιμων μορφών: «Όσο προχωρώ στις ρίζες, ένας πρόγονος μαλλιαρός, χοντρομάσελος τινάζεται από τα νεφρά μου, που πεινάει, διψάει, μουγκαλιέται κι είναι τα μάτια του γεμάτα αίμα. Ο πρόγονος αυτός είναι το βαρύ ακατέργαστο θερίο που μου δόθηκε να το μετουσιώσω σε άνθρωπο κι αν μπορέσω, αν προφτάσω, να τον ανεβάσω ακόμα πιο ψηλά από τον άνθρωπο...» και «Γεννάει, γονιμοποιεί και σκοτώνει, έρωτας μαζί και θάνατος, και πάλι ξαναγεννάει και σκοτώνει – απλόχωρα χορεύοντας πέρα από τα σύνορα της λογικής, που αυτή δεν μπορεί να χωρέσει αντινομίες».

Το αποτέλεσμα είναι ότι η επιθυμία για ταύτιση με τον πρώτο πατρικό πρόγονο απωθείται, και μόνο υπό αυτή τη συνθήκη πραγματοποιείται ο έλεγχος των ενορμήσεων προς όφελος της πολιτισμικής εξέλιξης. «Τρώμε» τον αρχαϊκό πατέρα, κατά τον Villa, στο πλαίσιο ενός συμπλέγματος που μας ωθεί να επεξεργαστούμε την ενορμητική απαίτηση για απόλυτη ικανοποίηση ενσωματώνοντας την επιταγή για αναμονή και ετεροχρονισμό της ικανοποίησης, που οδηγεί τελικά στην αναστολή της.

Ο Delourmel (2013) θα προσεγγίσει την ίδια διαδικασία προτείνοντας τη συσχέτιση της πρωταρχικής απόθησης του Freud με την πρωταρχική αυτή αναστολή. Το συμπέρασμα που προκύπτει είναι ότι ο «φόνος του πατέρα», με τις συνέπειές του, δηλαδή το ταμπού της αιμομιξίας και την υποχρεωτική εξωγαμία, αποτελεί τη σχηματοποίηση μιας ψυχικής προμορφής, μιας προεργασίας απαραίτητης για τη δόμηση στον νου του ανθρώπου του οιδιπόδειου αστερισμού.

Η Αϊζενστάιν (2012) αναφέρει πως η πρώτη ταύτιση πριν από την επιλογή του αντικειμένου, τόσο για τα αγόρια όσο και για τα κορίτσια, είναι η ταύτιση με τον πατέρα της προσωπικής ιστορίας. Διευκρινίζει ότι ο πατέρας αυτής της πρωταρχικής ταύτισης δεν είναι ο οιδιπόδειος πατέρας, καθώς επικαλείται το κείμενο του Freud (1921) *Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του Εγώ* στο οποίο επισημαίνεται ότι υπάρχει μια διάκριση ανάμεσα στην πρωτογενή ταύτιση με τον πατέρα και την επιλογή του πατέρα ως αντικειμένου. Στην πρώτη περίπτωση ο πατέρας είναι αυτό που θα ήθελε κανείς να είναι και στην δεύτερη περίπτωση αυτό που θα ήθελε να έχει.

Ο πρώτος όμως ψυχαναλυτής που δίνει εννοιολογική υπόσταση στον νεκρό πατέρα του *Τοτέμ και ταμπού* και προσπαθεί να κατασκευάσει μια θεωρητική εξίσωση μεταξύ του νεκρού

και του συμβολικού πατέρα είναι ο Lacan (2006). Θεωρεί ότι ο νεκρός πατέρας κυοφορεί τον νόμο που συνηγορεί υπέρ της ζωής και έτσι μετατρέπεται σε έναν συμβολικό πατέρα. Όμως για να επιτευχθεί κάτι τέτοιο οφείλει να υπάρξει μια βασική μετακίνηση από τον δολοφονημένο πατέρα στον νεκρό πατέρα. Η συγκεκριμένη πορεία αναπαριστά την προσπάθεια ελέγχου των ενορμήσεων και θεσπίζει τη θυσία της σεξουαλικότητας. Η ουσιώδη διαφορά μεταξύ των δύο εννοιών είναι ότι ο δολοφονημένος πατέρας παραπέμπει στον πρωταρχικό ναρκισσιστικό πατέρα της αρχαϊκής ορδής, ενώ ο νεκρός πατέρας ταυτίζεται με τον Νόμο που απαγορεύει τους σκοτωμούς (Perelberg 2013).

Ο Levi-Stauss (1967) σημειώνει πως το ταμπού της αιμομιξίας αποτελεί μια απαραίτητη συνθήκη που διευκολύνει το πέρασμα από τον φυσικό-πρωτόγονο κόσμο στην πολιτισμική κουλτούρα της οργανωμένης κοινωνία. Επομένως, η δολοφονία του πατέρα συνδέεται με εκείνη την κατάσταση όπου τα αρσενικά παιδιά θα απαρνηθούν τις γυναίκες της ομάδας τους, όντας πλέον μητέρες και αδελφές τους. Θα επιδιώξουν να συνάψουν ερωτικές σχέσεις και να παντρευτούν με γυναίκες άλλων κοινωνικών ομάδων. Πρόκειται για την αρχή της εξωγαμίας, που εγκαθίσταται από τον νόμο που έχει προέλθει από τον νεκρό πατέρα, ο οποίος με αυτό τον τρόπο γίνεται πιο ισχυρός από ό,τι ήταν όταν ζούσε. Το μύθευμα της αρχικής πατροκτονίας λειτουργεί ως εκείνο το ιστορικό κληροδότημα στην εξέλιξη της ανθρωπότητας που χρησιμοποιείται από τον Freud ως το ενοποιητικό στοιχείο μεταξύ του ατόμου και των πολιτισμικών φαινομένων. Ο πατέρας μετατρέπεται σε Νόμο αποκτώντας μια λειτουργία κυρίως νομοθετική, και καθορίζει το πλαίσιο ώστε να οριστούν οι ανθρώπινες πράξεις ως εν δυνάμει πολιτισμικά επιτεύγματα.

Στο έργο του *Μωυσής και μονοθεϊσμός*, ο Freud (1939) επισημαίνει ότι η στροφή από την μητέρα στον πατέρα δείχνει μια επικράτηση της διανοητικότητας επί της αισθησιακότητας, δηλαδή ένα προχώρημα του πολιτισμού, εφόσον η μητρότητα αποδεικνύεται από την μαρτυρία των αισθήσεων, ενώ η πατρότητα είναι μια υπόθεση που βασίζουμε στην συνεπαγωγή και στον όρο ενός συλλογισμού. Είναι στο ίδιο κείμενο που ο Freud προχωρά στην επαναστατική διατύπωση ότι ο Μωυσής δεν είναι Εβραίος, αλλά η καταγωγή του εντοπίζεται σε υψηλά στρώματα της αιγυπτιακής κοινωνίας. Η Αϊζενστάιν (2015) σημειώνει ότι το ψυχαναλυτικό υπόβαθρο αυτής της ιδέας ίσως είναι ότι ο πατέρας μπορεί να είναι και ένας ξένος που αναλαμβάνει τον πατρικό ρόλο και, επομένως, ότι ο πατέρας ως λειτουργία ή αρχή μπορεί να διαχωριστεί από το πρόσωπο του βιολογικού με σάρκα και αίμα πατέρα.

Ο Stoloff (2007, p. 89) κρίνει και κατακρίνει τον πρωταγωνιστικό ρόλο που αποδίδεται στην πατριαρχία σε όλο το εύρος της ιστορίας. Επισημαίνει τον κίνδυνο να ταυτιστεί η πατρική λειτουργία με την αναπαράσταση ενός πραγματικού πατέρα. «Πρέπει να εντοπίσουμε

και να ξεχωρίσουμε τη λειτουργία εκείνη που είναι τόσο μητρική όσο και πατρική, ανδρική και γυναικεία. Πρέπει να τοποθετήσουμε στο μέσο, μεταξύ του ανθρώπινου υποκειμένου και των δύο βιολογικών γεννητόρων του, της πραγματικής μητέρας και του πραγματικού πατέρα, έναν συμβολικό και κοινωνικό γεννήτορα, υπεύθυνο να εισαγάγει το υποκείμενο στην κοινότητα των ανθρώπων». Επομένως η έμφαση δίνεται στην πατρική λειτουργία υπό την μορφή ενός πολιτισμικού τρίτου που ασφαλώς κατάγεται από την έννοια του πατέρα αλλά μπορεί να επεκταθεί και στα δύο φύλα.

Στην παραπάνω διαπίστωση οδηγούνται και οι Davies & Eagle (2013) στην εργασία τους που αφορά την πατρική λειτουργία την κατηγοριοποιούν σε τέσσερις κυρίως τομείς.

Η πρώτη λαμβάνει τον τίτλο «Διαχωριστικός τρίτος» (Separating Third) για να καταδείξει τη σπουδαιότητα εκείνης της πτυχής της πατρικής λειτουργίας που διαχωρίζει την αρχική συμβιωτική σχέση μωρού-μητέρας. Από τη μία πλευρά ο Winnicott (1987), με τη γνωστή του ρήση ότι δεν νοείται μωρό χωρίς τη μητέρα, και από την άλλη ο Green (2004) να παρατηρεί ότι δεν υπάρχει καθαυτό σχέση μητέρας-παιδιού, ώστε με τρόπο προκλητικό να εισάγει σε αυτή τη δυάδα την παρουσία του πατέρα. Εξηγεί ότι η ύπαρξη πραγματικής-ουσιαστικής σχέσης μητέρας-βρέφους εξαρτάται από την αγάπη της μητέρας για τον πατέρα και το αντίθετο. Ακόμη και αν η σχέση του βρέφους με τον πατέρα φαίνεται ελάσσονος σημασίας σε σύγκριση με τη σχέση της μητέρας-βρέφους, εντούτοις διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο. Ο Green (ό.π.) τονίζει ότι η επιρροή και η επίδραση δεν ασκείται μόνο με τη φυσική παρουσία, επί προκειμένου του πατέρα, καθώς μπορεί να υφίσταται η επί του πραγματικού απουσία αλλά η αναπαράστασή του να κυριαρχεί στη σκέψη της μητέρας. Η αναγωγή στον Lacan (2006, p.464) και στη θεωρία του για τον εξιδανικευμένο πατέρα είναι χρήσιμη και αναγκαία. Υποστηρίζει ο Lacan ότι « η αναγκαιότητα της σκέψης (του Freud) τον οδήγησε να συνδέσει την εμφάνιση του σημαίνοντος του Πατέρα, ως τον συγγραφέα του Νόμου, με τον θάνατο –στην ουσία με την δολοφονία του Πατέρα– δείχνοντας ότι αυτός ο φόνος είναι η γόνιμη στιγμή του χρέους μέσω του οποίου το υποκείμενο δεσμεύεται ισοβίως με τον Νόμο, ο συμβολικός Πατέρας, στον βαθμό που αυτός σηματοδοτεί τον Νόμο είναι πράγματι ο νεκρός Πατέρας». Ο πατέρας υπερβαίνει την οντότητα του φυσικού προσώπου και αναγορεύεται σε μια συμβολική μορφή, που εκπροσωπεί τον νόμο ώστε να αποσαφηνίσει πως μητέρα και βρέφος απαγορεύεται να αποτελούν ο ένας το ερωτικό αντικείμενο του άλλου.

Οι Loewald (1951), και Mahler & Gosliner (1955), υπογραμμίζουν τη σημασία που έχει η πατρική λειτουργία στην προστασία της σχέσης μητέρας-παιδιού και στην αποφυγή της συμβιωτικής τροπής της. Ένα άλλο βασικό χαρακτηριστικό της πατρικής λειτουργίας είναι ότι δρα διευκολυντικά ως προς τη δόμηση του ψυχισμού και την ικανότητά του για σκέψη. Η

πατρική λειτουργία κατανοείται ως μια αναγκαία προϋπόθεση για την ανάπτυξη της συμβολοποίησης. Συγκεκριμένα, ο Abelin (1975) μιλά για τη ματαιώση που βιώνει το βρέφος μέσα από τον αποκλεισμό του από το συζυγικό ζεύγος. Πρόκειται για μια κατάσταση που λειτουργεί βοηθητικά στην οργάνωση του ψυχισμού και στον σχηματισμό ενός ισχυρού Εγώ. Από τη στιγμή που η μητέρα δεν αποτελεί αποκλειστικό αντικείμενο επιθυμίας, δημιουργείται ένας χώρος που δυνητικά θα φιλοξενήσει την αναπτυσσόμενη σκέψη του μωρού. Επομένως, η ματαιώση που προέρχεται από τη στέρηση της επιθυμίας παρέχει το ζωτικό κίνητρο για να αρχίσει να αναπτύσσεται η διαδικασία του σκέπτεσθαι.

Ο Bion (1962) αναφέρεται σε μια προσύλληψη τόσο του μαστού όσο και του πέους. Το μωρό έρχεται με σκοπό να συναντήσει αυτά τα σωματικά όργανα του ανθρώπου, που η αναπαράστασή τους θα συνδράμει στον σχηματισμό της ψυχικής του δομής. Το στήθος έχει να κάνει με τη γνώση του εαυτού και του άλλου. Σε αυτό το επίπεδο η αλληλεπίδραση είναι δυαδική. Το πέος εισάγει την έννοια του γονεϊκού ζεύγους. Ο αριθμός δύο επεκτείνεται, ώστε να κατακτήσει την τριαδικότητα. Σε αυτή την περίπτωση το μωρό τοποθετείται στη θέση του παρατηρητή ως προς τη σχέση των γονιών του. Η συζυγική κλίση χωροταξικά δεν αποτελεί το δωμάτιό του, που πλέον ως ξεχωριστός-ανεξάρτητος χώρος θα γεμίσει από τα δικά του ερείσματα για σκέψεις.

Μια τέτοια κατάληξη αποτελεί το ευτυχές τέλος μιας μακράς πορείας. Η Klein (1929) θα αναφερθεί στη σύμπλοκη γονική μορφή ως μία από τις πρώτες αρχαϊκές φαντασιώσεις του βρέφους. Η φαντασίωση της σύμπλοκης γονικής μορφής είναι ότι οι γονείς ή, πιο συγκεκριμένα, τα γεννητικά τους όργανα, είναι ενωμένα σε μια μόνιμη συνουσία. Η σύμπλοκη γονική μορφή εκφράζεται ως η μητέρα με τον πατέρα μέσα της, δηλαδή η ιδέα του μητρικού πέους και μάλιστα ενός πέους που κρύβεται στον κόλπο της. Ο τρόπος που ασκείται η πατρική λειτουργία θα βοηθήσει το παιδί ώστε ο διαχωρισμός των φύλων, αναμφισβήτητα ισχυρό ναρκισσιστικό πλήγμα, να σηματοδοτήσει την ανάδυση της τριαδικότητας. Πρόκειται, σύμφωνα με την Benjamin (2004), για μια ποιοτική κατάσταση που δεν ορίζεται από τη διαλεκτική του ενεργητικού και του παθητικού, του οδηγού και του οδηγούμενου. Αντιθέτως, ανάγει τη δύναμη του «μεταξύ» σε προϊόν διυποκειμενικών σχέσεων, όπου πρωταγωνιστεί η συνύπαρξη και απορρίπτεται η συγχώνευση.

Μια τρίτη πτυχή της πατρικής λειτουργίας έχει ως θεωρητικό υπόβαθρο τη σκέψη του Winnicott (1967) σχετικά με τη μητρική φροντίδα, που εκτός από το κράτημα (holding) και τον χειρισμό (handling) συμπεριλαμβάνει και την παρουσίαση αντικειμένων (presenting objects). Δηλαδή, η μητέρα σταδιακά θα παρουσιάσει στο μωρό της την εξωτερική πραγματικότητα. Η μητρική φροντίδα δεν περιορίζεται στην εμπερίεξη των σωματικών και

ψυχικών βιωμάτων του μωρού, αλλά εισάγει και νέα ερεθίσματα. Αντίστοιχα, η πατρική λειτουργία συνδέεται με το ότι πλουτίζει το ψυχικό εύρος του παιδιού εισάγοντας καινούργιες εμπειρίες. Ο Herzog (1988) σημειώνει πως η γονεϊκή φροντίδα μπορεί σχηματικά να διαχωριστεί σε μητρική και σε πατρική λειτουργία. Η πρώτη αποσκοπεί στο να επιστρέψει το μωρό όσο το δυνατόν ταχύτερα σε ένα επίπεδο μειωμένης έντασης. Από την άλλη πλευρά, η πατρική λειτουργία χαρακτηρίζεται πιο «σκληρή», καθώς ενέχει μεγαλύτερες απαιτήσεις από το παιδί, όπου η αγκαλιά αντικαθίσταται από ένα πιο διεγερτικό παιχνίδι. Η τραχύτητα του παιχνιδιού της πατρικής λειτουργίας οδηγεί σε διέγερση των ενορμήσεων, που σε επίπεδο συμπεριφοράς μπορεί να εκφραστεί με ψυχική ένταση και άγχος. Επομένως, αυτό που εισάγεται εκ μέρους της πατρικής λειτουργίας στην εν εξελίξει διαμορφούμενη ψυχική δομή του παιδιού είναι η μεθοδολογία της οργάνωσης, της διαχείρισης, του χειρισμού και του ελέγχου των «έντονων αισθημάτων». Ασφαλώς ένα τέτοιο επιχείρημα μπορεί να οδηγήσει σε ταύτιση της πατρικής λειτουργίας με την ανδροπρέπεια του φυσικού προσώπου του πατέρα. Ο συγκεκριμένος όμως κίνδυνος απομακρύνεται, όταν η συμβολή της πατρικής λειτουργίας δεν διαφημίζει τη σκληρότητα, που οφείλει να έχει ένας άντρας, αλλά εκφράζει τη διαφορετικότητα από τη μητρική λειτουργία. Ο σκοπός δεν είναι να αποδειχτεί ποιος είναι πιο δυνατός, ποιος είναι περισσότερο άντρας, αλλά ότι υπάρχει κάτι που είναι μη-μητέρα, μη μητρική λειτουργία.

Τέλος, η πατρική λειτουργία παρουσιάζεται ως προασπιστής της ψυχικής ασφάλειας του παιδιού, ως ένα ψυχικό καταφύγιο, καθώς μπορεί να λειτουργήσει ως αποδέκτης των αρνητικών αισθημάτων του παιδιού προς τη μητέρα. Αυτή η μετάθεση προστατεύει τη σχέση μητέρας-παιδιού από την επιθετικότητα, επιτρέποντας τη διατήρηση και ενίσχυση της σχέσης του βρέφους με ένα σταθερό και αξιόπιστο αντικείμενο. Ο Winnicott (1987) προτείνει ένα σχήμα κατά το οποίο η αυστηρή πτυχή της μητρικής λειτουργίας, που εμφανίζεται κυρίως με τη μη συνεχή παρουσία του στήθους, συγχρονίζεται με την παρουσία του πατέρα, που ως τρίτος της σχέσης γίνεται ο φορέας των ματαιώσεων και, επομένως, ο αποδέκτης της βρεφικής επιθετικότητας. Επί της ουσίας, η μητέρα αποκτά έναν σημαντικό σύμμαχο, που την προστατεύει από τις καταστροφικές φαντασιώσεις του παιδιού της. Η φράση του Winnicott (ό.π. *p.114*) «ένας γονέας μπορεί να παραμείνει αγαπητός ενώ ο άλλος μπορεί να μισείται» καταδεικνύει τη συμβολή της πατρικής λειτουργίας στη διαμόρφωση του ψυχικού μηχανισμού της σχέσης, συνθήκη καίριας σημασίας ως προς την πρώτη επεξεργασία τόσο της εσωτερικής όσο και της εξωτερικής πραγματικότητας εκ μέρους του βρέφους. Ο Davids (2002) περιγράφει την πατρική λειτουργία ως ένα είδος καταφυγίου στο οποίο μπορεί να φιλοξενηθεί η ένταση της σχέσης μητέρας-παιδιού απορροφώντας επιθετικές, προβλητικές ταυτίσεις που

χαρακτηρίζουν την παιδική ηλικία. Στο ίδιο μήκος κύματος, η Diamond (2009) κάνει μια ειδική αναφορά αυτής της λειτουργίας ως προς την εγκαθίδρυση της σεξουαλικής ταυτότητας του μικρού αγοριού. Θεωρεί ότι ο πατέρας, που μπορεί να αντέξει τις προβολές του μικρού αγοριού σχετικά με τις σεξουαλικές επιθυμίες για τη μητέρα του και ταυτόχρονα να μεταβολίσει το μίσος του γιου του για τον ίδιο, επιτρέπει μια υγιή απεμπλοκή της στενής σχέσης μητέρας-γιου.

Είναι, λοιπόν, ξεκάθαρο ότι η πατρική λειτουργία ενεργεί ως ένας καταλύτης που δεν επιτρέπει στην αναπτυξιακή πορεία του παιδιού να καθηλωθεί σε πρώιμα στάδια αλλά, αντίθετα, την προωθεί σε εκείνο το επίπεδο που ο Kaes (2007) θα ονομάσει εσωτερική ομάδα, ώστε να διαδραματίσει ρόλο οργανωτή ως προς τις αναπαραστάσεις οιδιπόδειων και αδελφικών συμπλεγμάτων. Η προοδευτική πορεία ανιχνεύεται στο γεγονός ότι, μέσω της πατρικής λειτουργίας, η ομάδα γίνεται ένα στοιχείο της εμπειρίας του παιδιού, έτσι ώστε στην ψυχική του πραγματικότητα το ψυχικό όργανο να δομείται σε ομαδικούς δεσμούς που χαρακτηρίζονται από τον πλούτο των διυποκειμενικών σχέσεων.

Ωστόσο, το ορόσημο της εξελικτικής αυτής πορείας έχει άμεση σχέση με την ιδιότητα που λαμβάνει κάθε φορά η πατρική λειτουργία. Με άλλα λόγια, δεν αρκεί μόνο να υφίσταται η πατρική λειτουργία αλλά να έχει και εκείνα τα ποιοτικά χαρακτηριστικά που θα της επιτρέπουν να ασκεί ευεργετικά την επιρροή της. Σε αυτή την κατεύθυνση, η Stein (2006) αναφέρει πως η πατρική λειτουργία μπορεί να κινείται σε ένα συνεχές όπου καταγράφονται επί της ουσίας δύο μορφές πατεράδων ως εκπρόσωποι των αντίστοιχων τάσεων. Αν και η Stein επικεντρώνει τη μελέτη της στη σχέση πατέρα-γιου, τα συμπεράσματά της μπορούν να λάβουν μια γενικότερη σημασία εμπλουτίζοντας την ποιοτική αξιολόγηση της πατρικής λειτουργίας. Στην πρώτη περίπτωση, ο πατέρας ως φορέας της πατρικής λειτουργίας ενεργεί με τέτοιο τρόπο ώστε επιτρέπει να υπάρξει μιας υγιής απόσταση με τα παιδιά του. Είναι η περίπτωση του Πατέρα-Νόμου που ορίζει και καθορίζει το πλαίσιο δράσης· εδώ η απαγόρευση δεν λειτουργεί τόσο ευνουχιστικά παρά αποτελεί αντικείμενο ταύτισης που οδηγεί το παιδί στην ενηλικίωση και, κατά συνέπεια, στην πρόκληση δημιουργίας της δικής του οικογένειας. Συγκεκριμένα, ο Νόμος-Πατέρας κατευθύνει την ψυχική κινητικότητα εντός του οικογενειακού πλαισίου με τρόπο που δεν ευνοεί την εσωστρέφεια αλλά καλλιεργεί εκείνες τις προϋποθέσεις που καθιστούν δυνατές τις σχέσεις και με μέλη εκτός του στενού οικογενειακού πυρήνα. Σε αυτή την περίπτωση, η συγκεκριμένη μορφή της πατρικής λειτουργίας επιβεβαιώνει ότι ο θάνατος του πρώτου Αρχαϊκού-Ναρκισσιστικού πατέρα έχει επέλθει, ώστε να πραγματοποιηθεί η μετάβαση από το παλιό στο νέο. Από την πρώτη, δηλαδή, συμβιωτική ορδή, μετακινούμαστε στις οικογένειες των πολλών. Για τη συγκεκριμένη υγιή δραστηριότητα της πατρικής

λειτουργίας ο Eizirik (2015) θα κάνει τον παραλληλισμό της μετάβασης από την Παλαιά στην Καινή Διαθήκη. Στην Παλαιά Διαθήκη υπήρχε ο σκληρός και απαιτητικός Θεός, που ζητά θυσίες – ακόμη και θυσίες παιδιών, όπως στην περίπτωση του Ισαάκ. Η αλλαγή στην Καινή Διαθήκη είναι εντυπωσιακή. Ο Θεός πλέον δεν απαιτεί από τους ανθρώπους να αποδείξουν την πλήρη τους αφοσίωση σε Εκείνον, αλλά στέλνει τον ίδιο του τον Υιό να θυσιαστεί για χάρη της ανθρωπότητας. Η Αϊζενστάιν (2018) σχολιάζει πως το πεπρωμένο του ιουδαϊσμού είναι να παραμείνει η θρησκεία του πατέρα, ενώ του χριστιανισμού να εξελιχθεί σε θρησκεία του υιού ακριβώς μέσα από τη θεοποίησή του. Η σημασία, δηλαδή, της πατρικής λειτουργίας έγκειται στο ότι στοχεύει στην πρόοδο του υιού-παιδιού και όχι στην καθήλωση της εγκλωβιστικής πατριαρχίας.

Στην δεύτερη μορφή της πατρικής λειτουργίας λανθάνει το στοιχείο του αρνητικού οιδιπόδειου, εξαιτίας της πατρικής ευαλωτότητας. Οι γιοι εμφανίζονται να έχουν μια πολύ καλή αλλά και ιδιαίτερα στενή σχέση με τον πατέρα τους. Μπορεί να είναι πετυχημένοι και με ιδιαίτερες ικανότητες, αλλά δυσκολεύονται στην έκφραση και επεξεργασία των συναισθημάτων τους. Σε αυτό τον αστερισμό, η γυναίκα-μητέρα παραμένει υποβαθμισμένη, με αποτέλεσμα οι σχέσεις με το άλλο φύλο να κυριαρχούνται από την παρανοειδή θέση. Το ιδιαίτερα ενδιαφέρον στοιχείο είναι πως, στη συγκεκριμένη περίπτωση, η μητέρα-γυναίκα δεν λειτουργεί ως ο τρίτος πόλος στη σχέση πατέρα-παιδιού. Ο γιος λειτουργεί ουσιαστικά ως η συναισθηματική ολοκλήρωση του πατέρα, καθώς τον αποζημιώνει για την αποτυχημένη του σχέση με την γυναίκα-σύζυγό του. Σταδιακά αναδύεται ένα διαστροφικό σενάριο, κατά το οποίο ο γιος αντικαθιστά τη σύζυγο-μητέρα (Stein, 2006). Μπορεί η μορφή του πατέρα να υφάινεται γύρω από μια εξιδανικευμένη εικόνα, αλλά στην πραγματικότητα αυτό που υπάρχει είναι η ουσιαστική πατρική ανεπάρκεια. Ο άρρωστος πατέρας έχει απόλυτα ανάγκη τον γιο, καθώς χωρίς αυτόν χάνει τη ναρκισσιστική του σκιά. Έτσι όμως καταδικάζει το παιδί του σε μια συνεχή παθητικότητα, αφού κάθε ενεργητική προσπάθεια του γιου απειλεί θανάσιμα την πατρική ευαλωτότητα. Είναι η στιγμή που η πατρική λειτουργία δεν οργανώνεται εις όφελος των παιδιών αλλά, εξαιτίας προσωπικών ανεπαρκειών, οργανώνεται με σκοπό την ικανοποίηση των πατρικών ελλειμμάτων. Σε αυτή την περίπτωση, η άρρωστη πατρική λειτουργία μπορεί να εκφραστεί είτε με μεγάλη αυστηρότητα είτε μέσω μιας καταθλιπτικόμορφης συμπεριφοράς. Το συνδεδεμένο στοιχείο είναι η μεγάλη ένταση αυτών των ποιημάτων, που δυσκολεύουν την ψυχική λειτουργία του παιδιού ως προς την αφομοίωση και την επεξεργασία τους, καταλήγοντας στην απουσία του πατέρα από τη φαντασιωσική ζωή του παιδιού. Έτσι, ως στοιχείο που δεν μπορεί να συμβολοποιηθεί, ο πατέρας μετατρέπεται σε διωκτικό αντικείμενο. Σε αυτή την περίπτωση το πρόσωπο του πατέρα δεν μετατρέπεται σε

πατρική λειτουργία. Παραμένει ο τυραννικός ναρκισσιστικός πατέρας της προϊστορίας με τις έντονα επιθετικές στοματικές του ανάγκες. Ως ένα τέτοιο, καταδιωκτικό αντικείμενο ενδοβάλλεται εγκλωβίζοντας τον ψυχισμό του παιδιού σε μια διαρκή θυσία, αφού η παρουσία του πατέρα αδυνατεί να υπάρξει ως αυθυπόστατη οντότητα. Σε αυτή την περίπτωση η πατρική λειτουργία ενεργεί προς όφελος της παλινδρόμησης σε έναν τυραννικό Θεό-πατέρα, που καταργεί την ύπαρξη της μητέρας και αγκιστρώνεται στην αποκλειστική και ταυτόχρονα αποπνικτική σχέση πατέρα-παιδιού. Αυτό έχει σαν αποτέλεσμα τη διαιώνιση κάθετων εξαρτητικών σχέσεων με τον Θεό-πατέρα, ο οποίος πάντα θα παρουσιάζεται ως ο μοναδικός ηγεμόνας. Κάθε είδους οριζόντιες, ισοδύναμες και ταυτόχρονα ανεξάρτητες σχέσεις απορρίπτονται μέσα στο πλαίσιο της διαστροφικής σχέσης παιδιού-πατέρα. Η Stein (ό.π.) επισημαίνει πως σε αυτές τις περιπτώσεις δεν κυριαρχεί η παλινδρομική κίνηση προς μια φαλλική μητέρα, καθώς η πατρική λειτουργία έχει εργαστεί συστηματικά για την πλήρη εξαφάνισή της. Αντιθέτως, πρόκειται για εκείνη την παλινδρομική πορεία που αφαιρεί κάθε ενορμητικό λιβιδινικό στοιχείο και καθιστά το υποκείμενο μάρτυρα, αντικείμενο θυσίας για την παρασιτική συνέχιση της ελαττωματικής πατρικής λειτουργίας.

ΚΛΙΝΙΚΟ ΥΛΙΚΟ – Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΓΙΑΝΝΗ

(Στο σημείο αυτό υπήρχε κλινικό υλικό το οποίο αφαιρέθηκε για λόγους απορρήτου.)

ΣΥΖΗΤΗΣΗ – ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ο οριακός πολλές φορές θα βρεθεί αντιμέτωπος με το άγχος του αποχωρισμού, καθώς οι πρωταρχικές του σχέσεις με το αντικείμενο στερούνται εμπειρίας, αφήνοντας παράλληλα το υποκείμενο εκτεθειμένο σε ισχυρές ενορμητικές ώσεις. Στην προσπάθειά του να αντιδράσει, ο ψυχισμός του οριακού θα επιλέξει να απαρνηθεί την αυτονομία του με σκοπό να διατηρήσει την εγγύτητα με το αντικείμενο. Πρόκειται για μια ψυχική οικονομία που συνεχώς φτωχαίνει, αφού αδυνατεί να προχωρήσει σε μια διαδικασία πένθους που σηματοδοτεί ο αποχωρισμός από τον Άλλο. Τι συμβαίνει όμως και δεν μπορεί το άτομο να διαφοροποιηθεί επαρκώς από τα πρωταρχικά αντικείμενα, που αργότερα, σε κλινική μορφή, ενδεχομένως να λάβουν τη μορφή καταθλιπτικών συμπτωμάτων;

Ο Andre Green (2002, σελ 107), προσεγγίζοντας τις οριακές καταστάσεις, θα δώσει έμφαση στην απουσία της μητέρας, που απορροφημένη σε προσωπικές της αγκιστρώσεις αδυνατεί να συγκροτήσει μια αναπαράσταση παρουσίας. Έτσι δημιουργείται ένα μόνιμο κενό, με αποτέλεσμα να προκύπτει παράλυση της σκέψης που «μεταφράζεται σε μια αρνητική υποχονδρία η οποία στρέφεται στο σώμα και ιδιαίτερα στο κεφάλι: δημιουργείται η εντύπωση ότι το κεφάλι είναι κενό, ότι υπάρχει οπή στην νοητική δραστηριότητα, αδυναμία συγκέντρωσης, απομνημόνευσης κτλ».

(Στο σημείο αυτό υπήρχε κλινικό υλικό το οποίο αφαιρέθηκε για λόγους απορρήτου)

Η Mcdougall (1989) σημειώνει τη σπουδαιότητα που έχει για την ανάπτυξη της σωματικής αλλά και της ψυχικής ταυτότητας του μωρού η θέση που κατέχει ο πατέρας στη σκέψη της μητέρας. Διακρίνονται δυο περιπτώσεις. Στην πρώτη υπάρχει μια παντελής αποεπένδυση του πατρικού ρόλου, με αποτέλεσμα το παιδί να αποτελεί ναρκισσιστική προέκταση της μητρικής αγκαλιάς. Στη δεύτερη περίπτωση η μητέρα παραδίδεται στην τελειότητα του πατέρα. Σχηματικά, αφήνει από την αγκαλιά της το παιδί αδημονώντας να κρατηθεί από ένα τέλειο γονεϊκό μορφοείδωλο που εκπροσωπεί ο πατέρας. Σε σχέση με το κλινικό υλικό, η υπεροχή του πατέρα έναντι της μητέρας αρχικά φαίνεται από την υποτίμηση της δεύτερης από τον πρώτο αλλά και από το ότι η μητέρα λειτουργεί ως συνήγορος του πατρικού λόγου. Η Fainberg (2014), στην εργασία της για την πατρική λειτουργία στο έργο του Winnicott, θα αναφέρει πως η τελειότητα του πατέρα οδηγεί σε μια μη ανθρώπινη κατάσταση. Ο γιος, από τη στιγμή που έχει απέναντί του έναν τέλειο πατέρα, δεν μπορεί να

μπει σε κανενός είδους ανταγωνισμό, παρά υποκύπτει στην πατρική ανωτερότητα. Ο συναγωνισμός για την αγάπη της μητέρας εισάγει την έννοια του ανθρώπινου πάθους, που διευκολύνει την ψυχική κινητικότητα. Αντιθέτως, η τελειότητα λειτουργεί ως ένας αδιαπέραστος φραγμός αναφορικά με την ψυχική ανάπτυξη του παιδιού. Η αδυναμία του ατόμου να παράγει καταθλιπτικά συμπτώματα δημιουργεί εύλογες απορίες για τον τρόπο αντίδρασης του ψυχισμού.

(Στο σημείο αυτό υπήρχε κλινικό υλικό το οποίο αφαιρέθηκε για λόγους απορρήτου)

Σύμφωνα με την Ψυχοσωματική Σχολή του Παρισιού (Smadja, 2013), υπάρχει και ένας εναλλακτικός δρόμος αντίδρασης του ψυχισμού έναντι της απώλειας. Ενώ στη μελαγχολία οι αυτομομφές και η αυτοϋποτίμηση αποτελούν οικονομικό αντιστάθμισμα της απώλειας, στην προκειμένη περίπτωση η ψυχική ενέργεια εκφορτίζεται μέσω του σώματος. Ο συγκεκριμένος τρόπος αντίδρασης επιλέγεται από άτομα που η δυνατότητά τους για συμβολοποίηση έχει υποστεί ισχυρά πλήγματα. Η λειτουργία άλφα δεν έχει αποτελέσει αντικείμενο ταύτισης και ενδοβολής, με αποτέλεσμα ο ψυχισμός να αμύνεται με εκκενώσεις και εκδραματίσεις που επαναλαμβάνουν το τραυματικό. Πρόκειται για ένα οριακό φάσμα.

(Στο σημείο αυτό υπήρχε κλινικό υλικό το οποίο αφαιρέθηκε για λόγους απορρήτου)

Η Stein (2006) θα αναφερθεί σε εκείνες τις κλινικές οντότητες στις οποίες ο γιος, μη μπορώντας να αντέξει τη ναρκισσιστική πείνα του διώκτη πατέρα, υποκύπτει σε αυτόν αναλαμβάνοντας τον ρόλο της συντρόφου-γυναίκας του. Ο γιος αποτελεί το μέσο για τη συναισθηματική ολοκλήρωση του πατέρα. Σε αυτές τις συνθήκες, ο γιος πρόκειται να αναλάβει το χρέος της αποζημίωσης του πατέρα από την έλλειψη ουσιαστικών συναισθηματικών σχέσεων με γυναίκες.

(Στο σημείο αυτό υπήρχε κλινικό υλικό το οποίο αφαιρέθηκε για λόγους απορρήτου)

Η υποτιμημένη γυναίκα -μητέρα είναι περιττή τόσο για τον πατέρα όσο και για τον γιο. Δεν μπορεί να λειτουργήσει ως ένας τρίτος πόλος στη συγχωνευτική δυάδα πατέρα-γιου. Αδυνατεί να δώσει βάθος σε αυτή τη σχέση και ταυτόχρονα να αποτελέσει τη σωτήρια ασπίδα του γιου προς τις έντονα στοματικές επιθυμίες του πατέρα. Ο γιος αποκηρύσσει τη μητρική μορφή και λειτουργία στρεφόμενος αποκλειστικά προς τον πατέρα. Αυτή η αμοιβαία

συναισθηματική ανατροφοδότηση μεταξύ πατέρα και γιου αρχίζει σταδιακά να κατασκευάζει ένα διαστροφικό σενάριο. Ο γιος καλείται να παίξει δύο ρόλους. Από τη μια θα αντικαταστήσει τη σύζυγο του πατέρα του και από την άλλη θα λειτουργεί ως η μητέρα του πατέρα του. Σύμφωνα με τους Braunschweig and Fein (1971), πρόκειται για μια διαστροφικού τύπου κατάργηση της πραγματικότητας, αφού ο γιος αντιλαμβάνεται την ταυτότητά του μέσα από ρόλους και λειτουργίες που είναι πέρα από την οντότητά του. Η σχέση βασίζεται σε ναρκισσιστικές ανάγκες που καλλιεργούν έντονες εξαρτητικές τάσεις. Ο καθηγητής Βασιλαματζής (2007), με την αναφορά στην εκδοχή του μύθου του Νάρκισσου από τον Πausανία, μετατοπίζει την προβληματική του ναρκισσισμού από την κατάργηση του Άλλου στο θέμα της αιμομικτικής αγάπης και της απώλειας. Σύμφωνα με τη συγκεκριμένη εκδοχή, ο Νάρκισσος είχε ερωτευτεί τη δίδυμη αδελφή του και, όταν αυτή πέθανε, την αντικατέστησε στη φαντασία του. Η έμφαση πλέον δε δίνεται στις προβλητικές διαδικασίες του καθρεφτίσματος, καθώς το κύριο θέμα είναι η συγχωνευτική αντικειμενότροπος σχέση.

(Στο σημείο αυτό υπήρχε κλινικό υλικό το οποίο αφαιρέθηκε για λόγους απορρήτου)

Ο Giovacchini (1989) εξηγεί πως άτομα που εντάσσονται στο οριακό φάσμα αναπτύσσουν ελλειπίες άμυνες ως προς τη διαφοροποίηση από τα αρχαϊκά αντικείμενα, όπως και ότι δυσκολεύονται σημαντικά να αποδεχτούν τη διαφορετικότητα μεταξύ εαυτού και άλλου, με αποτέλεσμα, στην κλινική εφαρμογή, να παρατηρείται συχνά έντονο άγχος αποχωρισμού. Τοποθετεί τον ψυχικό τους αστερισμό στο βασίλειο της παρανοειδούς-σχιζοειδούς θέσης κατά την οποία επικρατεί ο διαρκής αδιαφοροποίητος σχηματισμός εαυτού-αντικειμένου, με τις φαντασιώσεις να βρίθουν από επιθετικά αισθήματα κι οδηγώντας στις επακόλουθες ενοχικές συνέπειες.

(Στο σημείο αυτό υπήρχε κλινικό υλικό το οποίο αφαιρέθηκε για λόγους απορρήτου)

Ανατρέχοντας εκ νέου στην ελληνική λογοτεχνία, η σχέση του Καζαντζάκη με τον πατέρα του θα μπορέσει να αποτελέσει χρήσιμο εργαλείο ώστε να διευκολυνθεί η κατανόηση των νοημάτων από την ελευθερία του μυθιστορηματικού λόγου. Γράφει ο ίδιος για τον πατέρα του στον Π. Πρεβελάκη (Καλλιτεράκη 2019, σελ 20): «Η παιδική μου ηλικία ήταν γεμάτη άγριο αέρα γιατί ο πατέρας μου, που είχε μέγιστη επίδραση πάνω μου, δεν ήταν άνθρωπος αλλά θεριό. Ποτέ δεν είχα αντικρίσει με τρυφεράδα τον πατέρα μου. Ο φόβος που μου προξενούσε ήταν τόσο μεγάλος

που όλα τα άλλα, αγάπη, σεβασμός, οικειότητα εξαφανίζονταν. Βαρύς ήταν ο λόγος του, πιο βαριά η σιωπή του. Σπάνια μιλούσε».

Μια σιωπή, όμως, που το αντιμεταβιβαστικό βίωμα δεν την τοποθετούσε στην περιοχή της περισυλλογής, ώστε να οικοδομηθεί σταδιακά ο στοχασμός του υποκειμένου. Αντιθέτως, ήταν μια σιωπή που ενοχλούσε τον θεραπευτή, καθώς τον απομάκρυνε από τη δυνατότητα να σκεφτεί έστω και ελάχιστες πτυχές της θεραπευτικής εμπειρίας. Μια σιωπή που καταργούσε κάθε κίνηση του ψυχισμού, με συνέπεια να προκύπτει ένα κενό, μια απουσία που μετέτρεπε τη συνύπαρξη των δύο, θεραπευτή και θεραπευόμενου, σε εγκλωβιστική συγχώνευση. Ταυτόχρονα, η σιωπή συνδέεται με την παθητικότητα που αντιμάχεται την αυτενέργεια του γιου απέναντι στον πατέρα· στον μεταβιβαστικό άξονα αυτό μεταφράζεται ως η αγωνιώδης ανάγκη του Γιάννη να ακούσει τις πολύτιμες, κατευθυντήριες συμβουλές από τον θεραπευτή του. Παράλληλα, αποτελεί και ένδειξη συνθηκολόγησης και υποταγής.

(Στο σημείο αυτό υπήρχε κλινικό υλικό το οποίο αφαιρέθηκε για λόγους απορρήτου)

Η οργή, ο θυμός οφείλουν να παραμείνουν σιωπηλά. Το αντίθετο ελλοχεύει τον κίνδυνο για μια επαναστατική ενεργητικότητα που θα πλήξει τη ναρκισσιστική ευθραυστότητα του πατέρα. Η καταστολή του θυμού και της επιθετικότητας εκ μέρους του γιου υπαγορεύεται από μειωμένη ικανότητα ενσυναισθηματικής εμπειρίας του πατέρα. Είναι σαν να του λέει πως απαγορεύεται ο θυμός, γιατί επί της ουσίας εκείνος, δηλαδή ο πατέρας, είναι αδύναμος και ευάλωτος ως προς τις επιθέσεις και τον ανταγωνισμό του γιου. Ο πατέρας είναι αυτός που φοβάται το μέγιστο του γιου και προσπαθεί μέσω μιας απειλητικής συμπεριφοράς να ανακόψει την ενηλικίωσή του. Μπορεί ο πατέρας να φαίνεται μεγάλος, ισχυρός, παντοδύναμος, αλλά εξαρτάται άμεσα από την εξιδανίκευση του γιου. Αν αυτή χαθεί, το οικοδόμημα του πανίσχυρου πατέρα αυτόματα καταρρέει. Επομένως, ο γιος θυσιάζει την επένδυση της λιβιδινικής ενόρμησης ως προς την αυτοεκτίμησή του για τη διατήρηση της εξιδανικευτικής ματιάς προς τον φοβερό πατέρα.

Ο Bloss (1987) θα υποστηρίξει ότι η έντονη εξιδανίκευση του αγοριού προς τον πατέρα αποκαλύπτει τη στενή σχέση που έχει δημιουργηθεί εξελικτικά μεταξύ των δύο. Όσο ισχυρότερος ο δεσμός, τόσο μεγαλύτερη και η εξιδανίκευση, που σταδιακά λαμβάνει έναν επικίνδυνο και απειλητικό χαρακτήρα – όπως, άλλωστε, και κάθε εξαρτητική σχέση. Επιπλέον, η καθήλωση του αγοριού σε προ-οιδιπόδεια στάδια, μη μπορώντας να επιλύσει το πατρικό σύμπλεγμα, αποτελεί έναν βασικό παράγοντα.

(Στο σημείο αυτό υπήρχε κλινικό υλικό το οποίο αφαιρέθηκε για λόγους απορρήτου)

Σύμφωνα με τον Bloss, ο πατέρας έχει μια διττή υπόσταση. Από τη μία πρόκειται για έναν φοβισμένο πατέρα και, από την άλλη, για ένα πατέρα ήρωα. Ο φοβισμένος πατέρας έχει να κάνει με εκείνη την πλευρά του μύθου του Οιδίποδα που επικεντρώνεται στην ταραχή του Λαίου, όταν μαθαίνει για την επικείμενη γέννηση του γιου του. Γνωρίζει ότι είναι φορέας μιας κατάρας: ο γιος του θα τον σκοτώσει και θα πάρει τη θέση του στον θρόνο. Αποκαλύπτεται, επομένως, η φιγούρα του φοβισμένου πατέρα, που θεωρεί το παιδί του απειλή για την ίδια του την ύπαρξη, με συνέπεια να επιδιώκει την εξόντωσή του. Επίσης, χρήσιμη είναι η μυθολογική πληροφορία ότι ο Λάιος, ο πατέρας του Οιδίποδα, ήταν ο ηθικός αυτουργός της αυτοκτονίας του πρώην εραστή του Χρύσιππου. Εδώ αναδύεται η επικίνδυνη πλευρά του πατέρα παραπέμποντας στον αρχηγό της πρωταρχικής ορδής, ο οποίος ναρκισσιστικά απαιτούσε να υπάγονται τα πάντα στην κτήση του. Επιπλέον, η ταραχή και ο φόβος του πατέρα για τον ίδιο του τον γιο είναι που βάζει σε κίνηση την εξέλιξη της τραγωδίας. Αν δεν ένιωθε απειλημένος ο Λάιος από τον Οιδίποδα, ενδεχομένως τίποτα να μην είχε συμβεί. Η συναισθηματική ευαλωτότητα του πατέρα είναι που δεν του επιτρέπει να υποστηρίξει τη νομοθετική του δύναμη αλλά να καταφύγει στην επιθετική λύση της εκδραμάτισης. Απουσιάζει η πατρική λειτουργία που θα θέσει τα όρια ανάμεσα στο συζυγικό ζεύγος και στο παιδί, κι έτσι να αρχίζει να διαμορφώνεται ο αστερισμός της τριαδικότητας. Η ελλαττωματική πατρική δραστηριότητα εγκλωβίζει τον παιδικό ψυχισμό σε δυαδικού τύπου στενές σχέσεις, όπου η απόσταση από το αντικείμενο αποτελεί πηγή εσωτερικών εντάσεων. Αφενός η μητέρα τροφός, που και τρέφει και φροντίζει αλλά και –εν δυνάμει– καταβροχθίζει, και αφετέρου ο πατέρας που, φοβούμενος κάθε ανταγωνισμό, βιώνει την όποια ενορμητική στίξη του παιδιού ως αμφισβήτηση απέναντι στη ναρκισσιστική του παντοδυναμία και πασχίζει να της στερήσει κάθε ενεργειακό φορτίο. Επομένως, το παιδί μοιάζει σαν να βρίσκεται μεταξύ Σκύλλας και Χάρυβδης. Το περιβάλλον δεν ευνοεί τη διαφορετικότητα αλλά, αντίθετα, στέκεται απειλητικό ως προς αυτή και παράγει διχοτομήσεις που άλλοτε εκφράζονται με έντομο θυμό και άλλοτε με αυτοκαταστροφική ενοχή.

Η Pelerberg (2015), μελετώντας τη συγκεκριμένη πτυχή της πατρικής φιγούρας, θα προχωρήσει στον συλλογισμό πως η οριακότητα είναι προϊόν της μη επαρκούς πατρικής λειτουργίας. Η προβληματική πατρική λειτουργία ενισχύει την ελλιπή αναπαραστασιακή ικανότητα ώστε αντικείμενο και υποκείμενο να μην αποτελούν ξεχωριστές οντότητες. Τα εσωτερικά αντικείμενα παραμένουν μερικά και το άγχος αποχωρισμού κινητοποιεί συγχωνευτικές φαντασιώσεις.

Σε αυτή την περίπτωση, ο πατέρας δεν αποτελεί τον πατέρα-ήρωα όπως τον περιγράφει ο Bloss (ο.π), που θα σώσει το παιδί του από την ασυνείδητη συγχωνευτική απειλή της μητέρας. Ο πατέρας της κλινικής περίπτωσης, στην καθημερινή του μυθολογική αφήγηση, κατασκεύαζε τους γιους του έτσι όπως τους φανταζόταν, ώστε να εισπράττει το χειροκρότημα των πελατών-θεατών στον μονόλογό του. Επί της ουσίας λειτουργούσε ως ένας παραμορφωτικός καθρέφτης, που το μόνο που τον ενδιέφερε ήταν να αποκρύψει τις ατέλειες του δικού ψυχισμού. Όταν η πραγματικότητα έθετε τις αληθινές της διαστάσεις, τις όποιες ανάγκες των παιδιών του εκείνος τις μετέτρεπε σε ελλείψεις και μειονεκτήματα πλήττοντας τον ναρκισσισμό τους. Με αυτόν, όμως, τον τρόπο δεν άφηνε τον εαυτό του να αποτελέσει αντικείμενο ταύτισης αλλά, ως υπέρτατος κριτής, φρόντιζε να απομακρύνεται συνεχώς από τη σχέση μαζί τους. Ένας από τους τρόπους άμυνας του υιού ήταν η πρωτόγονη εξιδανίκευση, που τον καθήλωνε σε ένα προ-οιδιπόδειο στάδιο στερώντας του το δικαίωμα στον συναγωνισμό, αφού ό,τι και αν έκανε ήταν αδύνατο να ξεπεράσει τον μοναδικό πατέρα. Έτσι, για μεγάλο διάστημα μένει καθηλωμένος σε μια εξιδανικευμένη σχέση με τον πατέρα, που δεν τον αφήνει να απομακρυνθεί ούτε από το πατρικό κρεβάτι. Είναι η στιγμή που πραγματοποιείται ένα ιδιότυπο ψυχικό δρώμενο. Ο πατέρας με την πληθωρική παρουσία του επεμβαίνει και καταλύει τη λαχτάρα του βρέφους για τη ναρκισσιστική ενότητα με τη μητέρα του. Θα μπορούσε να αποτυπωθεί ως μια συνδρομή στην αναπτυξιακή αναγκαιότητα της πορείας του υιού. Όμως η ποιότητα της όλης δράσης δεν έχει εκείνα τα χαρακτηριστικά που θα επιφέρουν τη διαφορετικότητα. Επί της ουσίας, αναπαράγουν την ίδια συγχωνευτική κατάσταση. Ο πατέρας στη συγκεκριμένη περίπτωση, δεν έρχεται για να διαχωρίσει το παιδί από το σώμα της μητέρας, όπως παρατηρεί η Lemma (2010), αλλά για να το σφετεριστεί ώστε να αποτελέσει προέκταση του δικού του. Ενώ ο ρόλος του πατέρα είναι να διευκολύνει τον πρώτο αρχαϊκό δεσμό μητέρας-βρέφους και να θέσει σε δοκιμασία τις συγχωνευτικές φαντασιώσεις, στην προκειμένη περίπτωση τον ενισχύει. Ο υιός, παγιδευμένος στην πατρική μέγκενη, βιώνει τη μη εμπειρία του σώματός του όπως περιγράφει η Kristeva (1982), για να ανακαλύψει κάποιος τον εαυτό του ο αποχωρισμός από το σώμα του αντικειμένου είναι απαραίτητος. Σε διαφορετική περίπτωση, καταλήγει και να μισεί και να αγαπά εκείνο το σώμα από το οποίο θέλει να απελευθερωθεί, ενώ, ταυτόχρονα, το έχει απόλυτη ανάγκη. Πρόκειται για ένα σώμα χωρίς όρια. Σύμφωνα με την Άννα Ποταμιάνου (1993), η οργάνωση του Εγώ των οριακών είναι πορώδης και διαπερατή, καθώς κυριαρχούν άγχη οριοθέτησης. Η αλληλοδιείσδυση του μέσα/έξω και η αστάθεια των ορίων μεταξύ των ψυχικών δομών προσδιορίζουν το άγχος οριοθέτησης που υπόκειται του άγχους χωρισμού και παρείσφρησης.

Πρόκειται για μια θεραπευτική κατάσταση στην οποία η μεταβίβαση βάλλεται συνεχώς. Η συγχωνευτική ακινητοποιημένη αναπαράσταση εαυτού-αντικειμένου δεν επιτρέπει την ανάπτυξη της αίσθησης «ως εάν», με αποτέλεσμα ο θεραπευτής να μην είναι πάντα το υποκατάστατο ενός σημαίνοντος προσώπου της ιστορίας του θεραπευόμενου. Επομένως, η θεραπευτική σχέση γίνεται σχέση δύο προσώπων, με τον θεραπευτή να αναλαμβάνει να φέρει όλο το βάρος ενός πραγματικού προσώπου που δεν συμβολίζει το παρελθόν αλλά συμπυκνώνει στην ταυτότητά του την ιστορία και το παρόν. Επομένως δέχεται έντονες προβολές θυμού και φόβου εγκατάλειψης.

Η πατρική όμως επιθετικότητα με όχημα τη μεταβίβαση εισήλθε στη θεραπεία και την προκάλεσε. Η συστηματική καθυστέρηση στις συνεδρίες, οι απουσίες του χωρίς καμιά ειδοποίηση, ο τρόπος που μερικές φορές περιφρονούσε τα συμβάντα της θεραπευτικής σχέσης αδιαφορώντας γι' αυτά, αποτελούσαν εκφράσεις μιας πιεστικής ως προς τον θεραπευτή επιθετικότητας. Σε αυτές τις περιστάσεις, οι δονήσεις του άξονα μεταβίβασης-αντμεταβίβασης είναι ισχυρές, καθώς επιθετικές ώσεις εφορμούν με καταστρεπτικούς και διαλυτικούς σκοπούς. Είναι στιγμές που ο θεραπευτής αδυνατεί να συγκρατήσει, να σκεφτεί, να μπορέσει να μείνει στη μη «εμπόλεμη» θέση του παρατηρητή ώστε να δώσει μια εξήγηση σε αυτό που διαδραματίζεται. Αντιθέτως, είναι πολύ εύκολο, όπως και ανθρώπινο, να παρασυρθεί από τη δίνη της αρνητικής συναισθηματικής διεκκυστίνας παρασυρόμενος σε διάφορες εκδραματίσεις. Όμως οτιδήποτε το ανθρώπινο μπορεί να αποτελέσει και ευκαιρία για επανόρθωση, αρκεί ο χρόνος να λειτουργήσει ευεργετικά ως προς τη μεγέθυνση της θεραπευτικής εμπειρίας και ενσυναίσθησης. Ο Kernberg (1988) σημειώνει πως είναι δυνατόν να επιτευχθεί ένα υψηλότερο επίπεδο ενσυναίσθησης που συνιστάται στην ανοχή της αμφιθυμίας στις αντικειμενότερες σχέσεις, στην ικανότητα ανοχής της αγάπης και της επιθετικότητας σε εμάς τους ίδιους (θεραπευτές), στην απαρτίωση της έννοιας του εαυτού και του αντικειμένου. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, ο θυμός του θεραπευτή δρούσε απαγορευτικά ως προς την εξέλιξη της διαδικασίας. Η συμβολή της εποπτείας πολύτιμη και καιρία, καθώς απορρόφησε τους προερχόμενους από την προβλητική ταύτιση τριγμούς, συμβάλλοντας στην επαναλειτουργία της σκέψης. Η πλοκή εξακολουθούσε να έχει την ίδια υπόθεση, μόνο που αυτή τη φορά οι ρόλοι είχαν αντιστραφεί.

(Στο σημείο αυτό υπήρχε κλινικό υλικό το οποίο αφαιρέθηκε για λόγους απορρήτου)

Ο Schafer (1983) υπογραμμίζει τον κίνδυνο να περιοριστεί συναισθηματικά το περιεχόμενο της ενσυναίσθησης μόνο σε όσες συγκινησιακές συνιστώσες δεν ερεθίζουν την επιθετική πλευρά του θεραπευτή

(Στο σημείο αυτό υπήρχε κλινικό υλικό το οποίο αφαιρέθηκε για λόγους απορρήτου)

Η έννοια του χρόνου σαν να είχε απωλέσει την τριαδικότητά της, καθώς, όπως σημειώνει ο Χαρτοκόλλης (2003), στις οριακές καταστάσεις ο ψυχισμός προσανατολίζεται αποκλειστικά στο παρόν, δένεται με το εδώ και τώρα χωρίς καμιά χρονική προοπτική. Τα συνήθη παράπονα των οριακών ασθενών για το αίσθημα κενού που βιώνουν, για το πάγωμα της σκέψης, για το άδειο και το κενό πιθανόν να μαρτυρούν την ελλατωματική ανταπόκριση των πρωταρχικών τους αντικειμένων. Έτσι, ο ψυχισμός κατακλύζεται από εσωτερικές διεγέρσεις που, σε συνδυασμό με τα εξωτερικά ερεθίσματα, δημιουργούν ποσότητες αλλά και ποιότητες δύσκολα αναπαραστάσιμες και κατά συνέπεια απειλητικές για την ψυχική συνοχή. Οι απογοητεύσεις είναι συντριπτικές, απαγορεύοντας στις εσωτερικεύσεις να γίνουν αποδεκτές. Αν και όποτε συμβεί, η όλη ψυχική κίνηση εξισώνεται με την επανείσοδο του κακού αντικειμένου ενισχύοντας τον καταστρεπτικό θυμό που υπάρχει στο ψυχικό όργανο. Η αίσθηση της παντοδυναμίας και, κατ' επέκταση, και οι διαψεύσεις παρουσιάζονται ως τα αμυντικά σχήματα που θα προσφέρουν μια ψευδαίσθηση ελέγχου. Στην πραγματικότητα οι ελλείψεις, ο ελλειπτικός χαρακτήρας της σχέσης με τον άλλον, δεν είναι αποδεκτά, επομένως τίποτα δεν μπορεί να εγκαταληφθεί και όλα μένουν σε μια διαρκή εκκρεμότητα. Η Άννα Ποταμιάνου (2003,σελ7) γράφει: «Εάν ξέρω ότι δεν είμαι ένα με τον άλλον αλλά και φαντάζομαι ότι είμαι, τότε όλα είναι δυνάμει ακινητοποιημένα αλλά και δυνάμει κινητοποιήσιμα. Βιώματα της παιδικής ηλικίας κρατιώνται χωρίς παραλλαγές σαν να μην κυλά ο χρόνος, σαν να μην υπήρξαν ποτέ χωρίς επιστροφές δηλωτικές της απώθησης». Με άλλα λόγια, ο καταναγκασμός της επανάληψης φυλακίζει τον χρόνο διαιωνίζοντας το τραυματικό.

Το τέλος όμως της θεραπευτικής διαδικασίας λειτουργεί ως ανάχωμα των φαντασιώσεων της αιώνιας ένωσης υποκειμένου και αντικειμένου. Το θεραπευτικό συμβόλαιο είναι που εγγυάται ότι ο θεραπευτής-πατέρας θα οδηγηθεί στη θυσία-τέλος της όλης διαδικασίας. Το πλαίσιο επιτρέπει στον θεραπευτή, ανεχόμενο τον συμβολικό θάνατο της σχέσης, να αποχωρήσει από το προσκήνιο δίνοντας τον χώρο και, κυρίως, το κίνητρο στον θεραπευόμενο να αναπτύξει το δικό του σκέπτεσθαι. Να αρχίσουν να λειτουργούν οι αναπαραστάσεις, ώστε να εδραιωθεί η λειτουργία της εσωτερίκευσης που θα αμβλύνει τον ψυχικό χώρο του θεραπευόμενου εγκαταλείποντας τις εκκενωτικές επιλογές.

(Στο σημείο αυτό υπήρχε κλινικό υλικό το οποίο αφαιρέθηκε για λόγους απορρήτου)

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Abelin, E.I., (1971). The role of the father in the separation-individuation process. In J.B. McDevitt & C.F. Settlage (Eds) *Separation-individuation: theory and application* (pp 229-252). New York, NY: International Universities Press.
- Abelin, E.I., (1975). Some further observations and comments on the earliest role of the father. *International Journal of Psychoanalysis*, 56, 293-301.
- Aisenstein, M. (2012). A particular form of paternal identification in women. *Psychoanalytic Quarterly*, 81 :17-37.
- Aisenstein, M. (2015). The Question of the Father in 2015. *Psychoanalytic Quarterly*, 84(2):351-362.
- Anzieu, D. (1983). Ο Οιδίπους πριν από το σύμπλεγμα ή περί της ψυχαναλυτικής ερμηνείας των μύθων. Στο *Ψυχανάλυση και Ελληνική Κουλτούρα*. Αθήνα : εκδ. Κέδρος. σελ. 11-64.
- Auchincloss E.L.& Samberg E. (2012) *Psychoanalytic Terms & Concepts*. Yale University Press. pp 27-28.
- Benjamin, J. (2004). Beyond doer and done to: an intersubjective view of thirdness. *Psychoanalytic Quarterly*, 73:47-61.
- Bion, W.R. (1962). *Learning from experience*. London : Heinemann.
- Bion, W.R. (1962). The Psycho-Analytic Study of thinking. *International Journal of Psychoanalysis*, 43: 306-310.
- Blos, P. (1987). Freud and the Father Complex. *Psychoanalytic Study of the Child*, 42:425-441.
- Braunschweig D, Fain, M. (1971). Eros and anteros. In Stein, R. (2006) Father regression. Clinical narratives and theoretical reflections. *International Journal of Psychoanalysis*, 87: 1005-27.
- Dauids, M.F. (2002). Fathers in the internal word. In J. Trowell & A. Etchegoyen (Eds.), *The importance of fathers: A psychoanalytic re-evaluation*, (pp. 67-92). New York, NY: Brunner-Routledge.
- Davies, N. and Eagle, G. (2013). Conceptualizing the Paternal Function: Maleness, Masculinity, or Thirdness? *International Journal of Psychoanalysis*, 70:205-219.
- Delourmel, C. (2013) Από την λειτουργία του πατέρα στην πατρική αρχή. Περίληψη Α. Σκούλικα Στο *Δελτίο της Ελληνικής Ψυχαναλυτικής Εταιρείας*, 49. σελ. 25-31.
- Diamond, M.J. (2009). Masculinity and its discontents: Making room for the “mother” inside the male: An essential achievement for healthy male gender identity. In B. Reis & R.

Grossmark (Eds) *Heterosexual masculinities: Contemporary perspectives from psychoanalytic gender theory*, (pp.23-54). London: Routledge.

Eizirik,C,L. (2015). The father, the father function, the father principle: some contemporary psychoanalytic developments. *Psychoanalytic Quarterly*, 84:335-350.

Faimberg, H. (2014). The Paternal Function in Winnicott: The Psychoanalytical Frame. *International Journal of Psychoanalysis*, 95(4):626-640.

Fonagy P. & Βρούβα (2010). Εν-νόηση και Οριακή Διαταραχή Προσωπικότητας : ένα ψυχοδυναμικό μοντέλο παθολογίας της προσωπικότητας εμπνευσμένο από τη Θεωρία της Προσκόλλησης. *Οιδίπους* 4, 349-391.

Fonagy P. Target M. (1995). Understanding The Violent Patient: The Use of the body and the role of the Father. *International Journal of Psychoanalysis*, 76:487-501.

Freud S. (1900). The interpretation of Dreams, *S.E.* 5: 550-572.

Freud S. (1915). Instincts and their vicissitudes. *S.E.* 14: 109-140.

Freud S. (1924). Neuroses and Psechoses. *S.E.* 19: 152.

Freud S. (1938). A outline of psychoanalysis. *S.E.* 22:139-208.

Freud, S. (1905). Three Essays on the Theory of Sexuality, *S.E.* 7: 123-245.

Freud, S. (1912-1913). Totem and Taboo. *S.E.* 13:1-162.

Freud, S. (1917). Mourning and Melancholia. *S.E.* 15: 239-258.

Freud, S. (1919). A child is being beaten : A contribution to the study of the origin of sexual perversion. *S.E.* 17:177-204.

Freud, S. (1921). Group Psychology and the Analysis of the Ego. *S.E.* 18:67-143.

Freud, S. (1939). Moses and Monotheism. *S.E.* 23 :1-138.

Freud, S. (with Breuer, J.) (1893-1895). Studies on Hysteria. *S.E.* 2.

Giovacchini, P.L (1989). Counter-transference Triumphs and Catastrophes. Northvale, New Jersey, London : Jason Aronson.

Giovacchini, P.L.,(2000) Οριακές καταστάσεις : το μεταβατικό αντικείμενο και το ψυχαναλυτικό παράδοξο. Στο *Βασλαματζής (2000), Ανάμεσα στη σύγχυση και τη δημιουργικότητα. Ψυχανάλυση και οριακός ασθενής*. Εκδ Ελληνικά Γράμματα, σελ 51-80

Green A. (2002). *Η ιδιωτική τρέλα*. Αθήνα : εκδ. Καστανιώτη

Green A. (2004). Thirdness and Psychoanalytic Concepts. *The Psychoanalytic Quarterly*, 73(1):99-105

Green, A. (2009). *Resonance of Suffering. Counter-transference in Non-Neurotic Structures*. London : Karnac Books, pp 41-74.

Grunberger, B. (1956). A Psycho-Dynamic Study of Masochism. In S. Lorand & M. Balint (Eds), *Perversions*. New York : Random House.

Herzog, J. (1988). Preoedipal Oedipus: The father-child dialogue. In G.H. Pollock & J.M. Ross (Eds.) *The Oedipus papers* (pp. 475-491). Malison, CT: International Universities Press.

Herzog, J. (2001). *Father hunger: Exploration with adults and children*. Hillsdale, NJ : Analytic Press.

Hinshelwood, R.D. (2008). *Λεξικό της κλαϊνικής σκέψης*. Αθήνα : εκδ νοόγραμμα σελ. 73-94, 193-206.

Hoch, P. & Polatin, P. (1949). Pseudoneurotic forms of schizophrenia. Στο Χατζηανδρέου (2005). *Ψυχαναλυτική Κατανόηση της οριακής παθολογίας. Στο Ο οριακός ασθενής. Ψυχαναλυτική Ψυχοθεραπεία σε κλινικό πλαίσιο. Συλλογικό έργο (2005)*. Εκδ Καστανιώτης. σελ 21-36.

Kaes, R.(2007) Ένας Πληθυντικός Εαυτός. Αθήνα : Καστανιώτης

Kernberg O. (1967). Borderline personality organization. *Journal of the American Psychoanalytic Association.*, 18: 800-822.

Kernberg O. (2001). *Οριακές καταστάσεις και παθολογικός ναρκισσισμός*. Εκδ. Καστανιώτη.

Kernberg, O., (1988) Proiezione e identificazione proiettiva: aspetti evolutivi e clinici. Στο S. Bolognini Η ψυχαναλυτική Ενσυναίσθηση, Τρίκαλα : εκδ. Επέκεινα, σελ 154.

Kernberg, O.F. (1992). *Aggression in personality disorders and perversions*. New Haven, CT : Yale University Press.

Kilborne, B. (2002). *Disappearing Persons: Shame and Appearance*, New York: State University of New York Press.

Klein, M. (1929). Infantile anxiety-situation reflected in a word of art and in the creative impulse. Στο *Λεξικό της κλαϊνικής σκέψης*. R.D Hinshelwood, σελ. 640-642.

Knight, R.,P. (1953). Borderline states. Στο Gabbard, G.O. (2006). *Η Ψυχοδυναμική Ψυχιατρική στην Κλινική Πράξη*. Αθήνα : εκδ. Βήτα. σελ. 467.

Kohut H., (1984). *How Does the Analysis Cure?* Chicago: University of Chicago Press.

Kristeva, J. (1982). Powers of Horror. Στο A. Lemma (eds). *Κάτω από το δέρμα. Μια ψυχαναλυτική μελέτη της τροποποίησης του σώματος*, Αθήνα : εκδ. Αρμός, σελ 238-39.

Kristeva, J. (2008). A father is beaten to Death. In L.J. Kalinich & S.W. Taylor (Eds), *The Dead Father: A Psychoanalytic Enquiry*. London :Routledge, 2009, pp. 175-187.

- Lacan, J. (2006). *Ecrits: The First Complete Edition in English*, translate by Fink. New York : Norton.
- Lambotte, M.-C. (2009) Η μελαγχολική μορφή του μαζοχισμού, στο *Το αίνιγμα του μαζοχισμού*, (συλλογικό έργο) Αθήνα : εκδ ΚΑΤΑΡΤΙ, σελ. 117-139.
- Laplanche J. & Pontalis B. (1986). *Λεξικό της Ψυχανάλυσης*. Αθήνα: εκδ. Κέδρος, σελ. 369.
- Lemma, A. (2010). *Κάτω από το δέρμα. Μια ψυχαναλυτική μελέτη της τροποποίησης του σώματος*, Αθήνα : εκδ. Αρμός.
- Levi- Strauss, C. (1967). *The Elementary Structures of the Kinship and Marriage*. Boston, MA : Beacon Press.
- Loewald, H. (1951). Ego and reality. *International Journal of Psychoanalysis*, 32, 10-18.
- Mahler, M., Pine, F., Bergman, A. (1975). *The Psychological Birth of Human Infant*, New York: Basic Books.
- Mahler, M.,& Gosliner, B. (1955). On symbiotic child psychosis: Genetic, dynamic, and restitutive aspects. *Psychoanalytic Study of the Child*, 10, 195-212.
- Martin O. (2008) *Η ανάλυση ποσοτικών δεδομένων*. Αθήνα : Εκδ. Τόπος.
- McDougall, J. (1986). Identifications , neoneeds and neosexualities. *International Journal of Psychoanalysis*, 67:19-31.
- McDougall, J (1989). The Dead Father The Dead Father: On Early Psychic Trauma and its Relation to disturbance in sexual identity and in creative activity. *The International Journal of Psychoanalysis*, 70(2), 205-219.
- Meloy, J.R. (1988). *The Psychopathic Mind: Origins, Dynamics and Treatment*. Northvale, New Jersey, London : Jason Aronson.
- Moore, B. and Fine, B. (1999). *Psychoanalysis : The major concepts*. USA : Yale University Press.
- Ogden, H. T. (2006). Reading Loewald: Oedipus reconceived. *International Journal of Psychoanalysis* , 87: 651– 666.
- Perelberg, F.,J.(2013). Paternal Function and Thirdness in Psychoanalysis and Legend: Has the future been foretold. *Psychoanalytic Quarterly*, 82 (3) : 557-585
- Perelberg, R., J. (2015). *Murdered Father, Dead Father*. London and New York : Routledge
- Rolland, J.-Cl. (2007). Lavoisier's law applies to mental matter, In A. Green (ed) *Resonance of Suffering, Countertransference in Non-Neurotic Structures*, London : International Psychoanalytic Library.

Rosenfeld H. (1978). Notes on the psychopathology and psychoanalytic treatment of some borderline patients. *International Journal of Psychoanalysis*, 59: 215-221.

Rycroft C. *A critical dictionary of Psychoanalysis*. London : Penguin Books. p. 16.

Schafer, R., (1983). The Analytic Attitude. Στο S. Bolognini *Η ψυχαναλυτική Ενσυναίσθηση, Τρίκαλα* : εκδ. Επέκεινα, σελ 155.

Smadja C. (2013). *Πένθος, Μελαγχολία και Σωματοποίηση*. Ομιλία στο Συμπόσιο της ΕΨΣΕ Αθήνα Μάιος στο <http://www.psychosomatic-society.gr/textes.html>.

Stein R. (2006). Fundamentalism, father-son love and vertical homoeros. *Psychoanalytic Review*, 93: 201-29.

Stein, R. (2006) Father regression. Clinical narratives and theoretical reflections. *International Journal of Psychoanalysis*, 87: 1005-27.

Stoloff J.-C. (2007). La fonction paternelle Στο Μ. Αϊζενστάιν. *Ένα Ψυχαναλυτικό Ταξίδι*. Αθήνα : εκδ. Αρμός, σελ. 241, 257-258.

Villa, F. (2013), Ο πατέρας. Μια αρχαϊκή κληρονομιά? Περίληψη Α. Σκούλικα, *Δελτίο της Ελληνικής Ψυχαναλυτικής Εταιρείας*, τεύχος 49, σελ. 25-31.

Wallerstein, R.,S.(2009). What kind of Research in Psychoanalytic Science? *International Journal of Psychoanalysis*, 90 (1):109-133.

Winnicott D.W. (1956). Πρωταρχική μητρική ενασχόληση. Στο *Από την παιδιατρική στην ψυχανάλυση*. Αθήνα : εκδ. Καστανιώτη σελ 475-482.

Winnicott D.W. (1960). Η θεωρία της σχέσης γονέα-βρέφους. Στο *Διαδικασίες Ωρίμανσης και Διευκολυντικό περιβάλλον*. Αθήνα: εκδ. Ελληνικά Γράμματα. σελ.60-87.

Winnicott D.W. (1967). Ο αντικατοπτριστικός ρόλος της μητέρας και της οικογένειας στην ανάπτυξη του παιδιού. Στο *Το παιδί, το παιχνίδι και η πραγματικότητα*. Αθήνα : Εκδ. Καστανιώτη. σελ.192-203.

Winnicott D.W. (1987). *The child, the family, and the outside word*. Reading , MA:Addison-Wesley.

Yin R. (1994). *Case study research*. London : Sage.

Zornberg, A.G. (2009).*The Mourning Deep*. New York : Schocken Books.

Αϊζενστάιν- Αβέρωφ Μ. (2018). *Ένα ψυχαναλυτικό ταξίδι*. Αθήνα : εκδ. Αρμός

Αϊζενστάιν- Αβέρωφ Μ., Smadja C. (2002). Εισαγωγή : Από την ψυχοσωματική, βασικό ρεύμα της σύγχρονης ψυχανάλυσης, στα θεμελιώδη κείμενα, στο *Ψυχαναλυτική Ψυχοσωματική*, Αθήνα: εκδ. Καστανιώτη, σελ.17-33.

- Βασλαματζής Γ. (2007). Μύθος και Ψυχανάλυση: Από τον Νάρκισσο στο ναρκισσισμό ή οι αφηγήσεις των διαπλοκών έρωτα και θανάτου. Στο *Ψυχαναλυτική σκέψη. Συναντήσεις με τον μύθο, την τραγωδία και την ποίηση*. (συλλογικό έργο), Αθήνα : εκδ. κέδρος, σελ. 39-50.
- Ζερβής Χ. (2008). Το κενό στην ψυχική λειτουργία του Οριακού Ασθενούς. Στο *Το κενό, το Αρχαϊκό, το Ψυχικό Τραύμα*. Συλλογικό Έργο, Αθήνα: εκδ. Μ/συνάψεις, σελ.17-39.
- Ιωάννοβιτς, Ε. (2014). Ομαδική αναλυτική εργασία με δύσκολους ασθενείς. Στο *Το κενό, το Αρχαϊκό, το Ψυχικό Τραύμα*. Συλλογικό Έργο, Αθήνα : εκδ. Μ/συνάψεις, σελ.163-179.
- Καζαντζάκης Ν. (1971). *Αναφορά στο Γκρέκο*. Αθήνα : πέμπτη έκδοση
- Καζαντζάκης Ν. (1985). *Ασκητική*. Αθήνα : εκδ. Ελένη Ν. Καζαντζάκη
- Καλλιτεράκη Ε. (2018). *Νίκος Καζαντζάκης. Μια αναφορά στον Καπετάν-Μιχάλη*. Αθήνα : εκδ. Αρμός.
- Μανιαδάκης Γ. (2014). Η αρχή : Τυραννία και Θεραπεία. Στο *Το κενό, το Αρχαϊκό, το Ψυχικό Τραύμα*. Συλλογικό Έργο, Αθήνα : εκδ. Μ/συνάψεις, σελ.55-72.
- Ποταμιάνου Α. (1993). *Ψυχική Οικονομία και Δυναμική στις Οριακές Καταστάσεις*. Αθήνα: εκδ. Χατζινικολή.
- Ποταμιάνου Α. (2003). Η προβληματική της μεταβιβάσεως και της ερμηνείας στις οριακές οργανώσεις. Στο http://www.psychanalysis.gr/documents/Psychoanalysis/CLINIC/TECHNIQUE/Metavivasi_Erminia_Oriakes_Organoseis_Potamianou.pdf
- Σήγκαλ Χ. (2001) *Εισαγωγή στο έργο της Μέλανι Κλάιν*. Αθήνα : εκδ. Καστανιώτη, σελ 79-88
- Σκούλικα, Α. (2013), Σκέψεις από τις εισηγήσεις των Delourmel, C.: «Από τη λειτουργία του πατέρα στην πατρική αρχή» και Villa, F. : «Ο πατέρας: μια αρχαϊκή κληρονομιά;» Το ζήτημα του πατέρα στην ψυχανάλυση. 73ο Συνέδριο Γαλλόφωνων Ψυχαναλυτών 2013, *Δελτίο της Ελληνικής Ψυχαναλυτικής Εταιρείας*, τεύχος 49.
- Χαρτοκόλλης, Π. (2003). *Χρόνος και Αχρονικότητα. Παραλλαγές της χρονικής εμπειρίας. (Μια Ψυχαναλυτική Προσέγγιση)*. Αθήνα: εκδ. Καστανιώτη.
- Χαρτοκόλλης, Π. (2010). Οριακή Διαταραχή Προσωπικότητας. Στο *Οιδίπους 4*: 336-348
- Χριστοπούλου Α. (2008). *Εισαγωγή στην Ψυχοπαθολογία του Ενήλικα*. Αθήνα : εκδ. Τόπος, σελ 259-262